

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI
682. SĒJUMS

Psiholoģija

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA
VOLUME 682

Psychology

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA
VOLUME 682

Psychology

LATVIJAS UNIVERSITĀTE

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI
682. SĒJUMS

Psiholoģija

LATVIJAS UNIVERSITĀTE

UDK 82.0:821+398+7(082)

Li 848

Atbildīgie redaktori

Ph. D. Solveiga Miezīte, Latvijas Universitāte, Toronto Universitāte (Kanāda)

Ph. D. Ivars Austers, Latvijas Universitāte

Redkolēģija

Ph. D. Sandra Sebre, Latvijas Universitāte

Dr. habil. psych. Ārija Karpova, Latvijas Universitāte

Ph. D. Juris G. Dragūns, Pensilvānijas Universitāte (ASV)

Ph. D. Artūrs Kroplis, Hamburgas Universitāte (Vācija); Austrālija

Ph. D. Rimas Kočiunas, Viļņas Universitāte (Lietuva)

Dr. psych. Anita Pipere, Daugavpils Universitāte

Dr. psych. Malgožata Raščevska, Latvijas Universitāte

Dr. psych. Viesturs Reņģe, Latvijas Universitāte

Literārā redaktore **Eda Ansonē**

Maketu veidojis **Arnis Čakstiņš**

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.

Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

ISSN 1407-2157

ISBN 9984-770-80-X

© Latvijas Universitāte, 2004

Saturs

Pieaugušo cilvēku svarīgākās dzīves pieredzes jomas un to saikne ar intelekta teoriju ietvaros izdalītajām intelekta dimensijām <i>The Most Important Areas of Adults' Life Experience and their Relationship to Various Dimensions of Intelligence</i> Malgožata Raščevska	6
Cerības un bažas par nākotni 17–18 gadus veco krievu skolēnu laika perspektīvā <i>Hopes and Fears about the Future in 17 to 18 Year Old Russian Students' Time Perspective</i> Aleksandrs Koļesovs	19
Kvalitatīvās metodes sociālo priekšstatu pētījumos <i>Qualitative Methods in Social Representations Research</i> Viesturs Renģe un Ivars Austers	29
Pašcieņas, pašpaļāvības saistības ar psiholoģisko labklājību un depresiju studentēm studiju sākuma posmā <i>Relationship of Self-esteem and Assertiveness to Psychological Well-being of Female first Year University Students</i> Sarmīte Voitkāne	41
Zaudējuma krīze sievietes dzīvē: kopīgais un atšķirīgais pārdzīvojumos pēc tuva cilvēka nāves un pēc šķiršanās <i>Crisis of Loss in a Woman's Life: Similarities and Differences in Grieving after Bereavement and Divorce</i> Kristīne Maslovska, Kristīne Mārtinsonē, Anika Miltuze, Anda Upmane, Ieva Bite	52
Sērošanas pieredze Latvijas sieviešu priekšstatos: tuva cilvēka nāves izpratne un zaudējuma integrācija dzīvē <i>Bereavement Experience in Latvian Women's Representations of the Death of a Close Person and Integration of the Loss</i> Kristīne Maslovska	63

Pieaugušo cilvēku svarīgākās dzīves pieredzes jomas un to saikne ar intelekta teoriju ietvaros izdalītajām intelekta dimensijām

The Most Important Areas of Adults' Life Experience and their Relationship to Various Dimensions of Intelligence

Malgožata Raščevska

Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte

Latvijas Universitāte, Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, Latvija, LV-1083

Tālr. 7034018, e-pasts: malgozata.rascevsk@lu.lv

Kvalitatīvās pieejas pētījuma mērķis bija noskaidrot pieaugušo cilvēku uzskatus par viņu lielākajām un nozīmīgākajām dzīves pieredzes jomām un noskaidrot to saikni ar teorētisku atzinumiem par intelekta dimensijām. Pētījumā piedalījās 45 cilvēki vecumā no 18–19 gadiem un 44 vecumā no 38–41 gadiem (48,5% vīriešu un 51,5% sievietes). Strukturizētas intervijas ietvaros respondenti atbildēja uz jautājumu, kādās jomās viņiem ir vislielākā dzīves pieredze un kuras trīs no minētajām personiski ir vissvarīgākās. Pieredzes jomu vispārināšanas rezultātā tika iegūtas šādas galveno jomu kategorijas: profesionālās darbības, sociālo attiecību, ikdienas sadzīves prasmju, māksliniecisko prasmju, sporta prasmju un zināšanu par aktuālo pasaulē jomas. Šīm pieredzes jomām nav tiešas saiknes ar faktoranalītiskās pieejas intelekta teorijām, daļēja saikne ir ar R. Sternberga sekmīgā intelekta teorijas praktiskā intelekta šķautni un H. Gardnera teorijas interpersonālo, fiziski kinestētisko, muzikālo, telpisko intelektu un L. Termena izdalīto sociālo intelektu.

Atslēgvārdi: ikdienas pieredze, intelekts, zināšanas.

Lai gūtu papildu ierosinājumus pētījuma idejām par kāda psiholoģijas fenomena dabu, viena no pieejām, ko izmanto psiholoģijā, ir divu uzskatu sistēmu konfrontācija. No vienas puses, empīriski izziņot, ko par to domā parasti cilvēki (t. i., cilvēki, kas nav īpaši informēti par pētījuma tematu, bet veidojuši savus priekšstatus par to ikdienas pieredzē), un no otras puses, teorētiskas analīzes rezultātā, izdalot psiholoģijas atziņas par attiecīgo fenomenu. Šī pētījuma mērķis ir veikt šādu divu priekšstatu sistēmu kvalitatīvu salīdzināšanu, konfrontējot pašu cilvēku izdalītās svarīgākās savas dzīves pieredzes jomas, t. i., sfēras, kuru apgūvē viņi ir bijuši ieinteresēti, un teorētisku atziņas par intelekta dimensijām, kuras savukārt, pēc zinātnieku uzskatiem, spēj nodrošināt cilvēkiem svarīgās dzīves pieredzes apguvi. Tāpēc raksta ievaddaļā pamatosim pieredzes kā atbilstošas kategorijas izvēli šādas empīriskas/teorētiskas dimensijas analīzei, kā arī intelekta eksplīcītās un implicitās teorijas.

Pieredze ir viens no pamata terminiem, ko cilvēki lieto ikdienas valodā, lai raksturotu savas zināšanas par kādu piedzīvotu notikumu vai to virkni un/vai apgūtās prasmes kādā jomā. Pieredze ir akumulēto zināšanu un prasmju summa. Parasti pieredze netiek operacionalizēta kā mainīgais lielums, kaut arī to plaši lieto psiholoģijas zinātniskajā literatūrā. Pieredzei ir tieša vai pastarpināta saistība ar vairākiem psiholoģijā pazīstamiem un pērtiem jēdzieniem: intelektu, praktisko intelektu, kompetenci, zināšanām, prasmēm.

Vispārīnnot vairāku intelekta pērtieku uzskatus, R. Sternbergs un D. Detemans (*Sternberg, Detterman, 1986*) uzsvēra, ka ne tikai mūsdienā, bet jau 20. gadsimta sākuma zinātnieki raksturoja intelektu kā spēju mācīties no pieredzes un adaptēties apkārtējā vidē. Visbiežāk intelektuālās spējas uzskata par priekšnosacījumu noteiktas pieredzes apguvei. Tāpēc pieredze kā indivīda akumulēto zināšanu summa netika ietverta 20. gadsimta dominējošās psihometriskās pieejas intelekta teorijās, jo to mērķis bija noskaidrot intelekta struktūru vai pamatspējas, kas savukārt ir cēlonis noteiktas pieredzes apguvei. Kad R. Ketels (*Cattell, 1957/1961, 1987*) izdalīja fluīdo un kristālisko intelektu, pērtieki sāka īpaši akcentēt kultūrvīdē uzkrāto zināšanu nozīmi intelekta attīstībā. Tomēr kristālisko intelektu pērtieki piedāvāja mērt ar verbālo spēju uzdevumiem. Līdz ar to tiešai saitei ar cilvēka akumulēto daudzveidīgo pieredzi tam nebija. Psihometriskās un informācijas apstrādes pieejas ietvaros pieredze nereti tiek aplūkota neatkarīgā mainīgā lomā, nosakot tās ietekmi uz intelektuālajām spējām, piemēram, telpisko vizualizāciju (*Salthouse & Mitchell, 1990*) un citām.

R. Sternbergs (*Sternberg, 1985*) triarhiskās teorijas ietvaros akcentēja pieredzi kā vienu no intelekta izpētes aspektiem, norādot, ka intelektam ir saistība ar personas a) iekšējo pasauli, b) pieredzi un c) ārējo pasauli. Autors īpaši uzsvēra, ka līdzšinējās faktoranalītiskās jeb psihometriskās intelekta pērtiecības pieejas viens no būtiskajiem trūkumiem ir šī pieredzes aspekta neievērošana, t. i., cik liela ir cilvēka pieredze kādas problēmsituācijas risināšanā, vai uzdevums tiks atrisināts kā pilnīgi jauns vai kā labi zināms. Tieši no tā lielā mērā varētu būt atkarīgs cilvēka intelekta potenciālo spēju vērtējums. Tomēr Sternberga triarhiskajā jeb sekmīgā intelekta teorijā pieredze ir intelekta šķautne, kas raksturo ne tikai automatizētā-radošā procesa dimensiju, bet arī praktisko intelektu. Praktiskais intelekts ir as, kas nodrošina mijiedarbību ar ārējo vīdī. No Sternberga teorijas vīdodkļa izriet, ka spēja izdarīt kaut ko praktiski, vārdos neizsakāmās zināšanas ir būtisks priekšnosacījums, lai cilvēks varētu adaptēties, izvēlēties vai veidot vīdī (*Sternberg, 1997, 1998, 1999*). Sternberga intelekta teorijas kontekstā pieredze ir jēdziens, kam ir saistība ar vairākām intelekta šķautnēm. Apzinoties pieredzes lomu, R. Sternbergs un J. Grigorenko turpina padziļināti pērtīt dzīves sekmīguma un kompetences savstarpējās attiecības dažādu kultūru kontekstā, mēģinot atbildēt uz jautājumu, ko nozīmē būt kompetentam mūsdienā pasaules kontekstā (*Sternberg, Grigorenko, 2004*).

Ar cilvēces pieredzes izpēti netieši ir saistīta arī otra 20. gs. ievērojamākā intelekta teorija – H. Gardnera multiplā intelekta teorija (*Gardner, 1983, 1999*), kas ietver astoņus intelekta veidus: lingvistisko, loģiski matemātisko, fiziski kinestētisko, telpisko, dabas, muzikālo, intrapersonālo un interpersonālo. Gardnera veiktā dažādo zinātņu nozaru iepriekšējo pērtījumu atziņu kvalitatīva analīze parādīja, ka vēsturiska pieeja cilvēces dzīves pieredzes jomu attīstības izpratnei ir vērtīgs informācijas

avots cilvēka intelekta izpratnei. Kā atzīmēja Gardners, par noteikta intelekta veida augstu attīstības pakāpi liecina gan cilvēka spēja apgūt kultūrvīdē uzkrātās atbilstošās zināšanas, gan piedāvāt šai jomā novatoriskas idejas (*Gardner*, 1983, 1999). Vairākiem Gardnera izdalītajiem intelekta veidiem ir saistība ar dzīvē nepieciešamajām praktiskajām prasmēm, piemēram, fiziski kinestētiskajam, muzikālajam, telpiskajam un interpersonālajam intelektam. Lai Gardnera pieejas ietvaros izvērtētu kāda cilvēka intelekta veidus, ir nepieciešams analizēt viņa akumulēto pieredzi jeb kompetenci atbilstošajās jomās, ņemot vērā kultūrā vidēji sasniegto līmeni.

Jaunākajās integratīvajās intelekta teorijās pieredzes un kompetences jēdziens ir nozīmīgi pastarpināti jēdzieni, kas tiek izmantoti, lai raksturotu autoru izdalītos dažādos intelekta veidus.

Tomēr mūsdienu psiholoģijā kompetences jēdzienu lieto arī tiešas izpētes nolūkā — gan šaurākā, gan plašākā nozīmē. Šaurākajā nozīmē tā raksturo pieredzes apjomu un kvalitāti noteiktā cilvēka darbības jomā, piemēram, sociālajās attiecībās. Ar sociālo kompetenci saprot indivīda sociālās prasmes, sociālās atbildības un uzvedības adaptivitātes pakāpi sociālajās attiecībās (*Doll*, 1953; *Gresham & Reschly*, 1987). Organizāciju psiholoģijā kompetence raksturo indivīda darbības sekmīgumu noteiktā darba vidē (*Spencer & Spencer*, 1993). Šīs kompetences būtiska sastāvdaļa ir profesionālās zināšanas un iemaņas, kā arī tādi indivīda raksturotāji kā motivācija, personības iezīmes un “Es-koncepcija”. Savukārt K. Makgrjū un R. Bruininks (*McGrew & Bruininks*, 1989, 1990) izstrādāja personības kompetences modeli, kas ietver vairākas dimensijas: fizisku kompetenci, praktisko intelektu, jēdzienisko intelektu (angļu val. – *conceptual intelligence*) un emocionālo kompetenci. Modeļa mērķis ir raksturot adaptīvo uzvedību plašā kontekstā. Par tik pat plaši definētu kompetences jēdzienu var uzskatīt metakompetenci. Saskaņā ar R. Hardena un Dž. Krosbija (*Harden & Crosby*, 1999) uzskatiem, tā ietver akadēmisko, emocionālo, analītisko, radošo, interpersonālo un intrapersonālo intelektu.

Tāpat kompetences jēdziens satur gan dažādus intelekta faktoros, gan nekognitīvos personības raksturotājus, kas ir būtiski sekmīgai darbībai noteiktā jomā vai adaptācijai kopumā. Teorētiski skaidrojot kompetenci, autori izmanto pieredzes jēdzienu, tomēr operacionālā līmenī tā nav būtiskākā kategorija, ko mēra vai pēta; izņēmums ir profesionālā kompetence, kur īpaša vērtība tiek veltīta indivīda uzkrātajai pieredzei atbilstošajā profesionālajā jomā. Atšķirībā no vārda pieredze, kompetence satur vērtējošu aspektu, atbildot uz jautājumu, cik liela vai cik dziļa ir pieredze noteiktā jomā kādam cilvēkam salīdzinājumā ar citiem cilvēkiem. Kompetences kategorijas teorētiskās izstrādes procesā parasti tiek meklētas pētniecības pieejas, kas dod iespēju noskaidrot būtiskas kompetences sastāvdaļas, ļauj mērīt kompetenci un noteikt tās līmeni. Tāpat, ņemot vērā mūsdienu psiholoģijas tradīcijas pieredzes un kompetences jēdzienu lietojumā, pieredzes jēdziens ir plašāks un nav tik ļoti saistīts ar darbības sekmīgumu noteiktā jomā. Lielākas pieredzes uzkrāšana arī ir viens no cēloņiem augstākai kompetencei.

Tieša pieredzes izpēte tiek realizēta vienīgi caur cilvēka zināšanu un praktisko prasmju pētīšanu, izmantojot dažādus sasniegumu vai praktisko prasmju testus (*Anastasi & Urbina*, 1997). To mērķis ir noteikt sasniegto zināšanu līmeni kādā mācību priekšmetā, noteiktā zinātnes nozarē vai arī praktiskās darbības jomā dažādu grupu cilvēkiem. Piemēram, R. Lins ar kolēģiem pētīja studentu zināšanas politikā, finanšu

jautājumos, vēsturē, ģeogrāfijā, sportā un citās jomās (*Lynn, Irwing & Cammock, 2002*). S. Vilis pētīja pamatprasmes ielu karšu, grafiku, reklāmu, mājsaimniecības preču uzlīmju lasīšanā un izpratnē, un dažādu dokumentu formu aizpildīšanā (*Willis, Schae & Lueers, 1982*). Šādu pētījumu, kuros pētnieki apriori nosaka pieredzes izpētes jomas un ievāc datus par respondentu sasniegto līmeni atbilstošajās zināšanās vai prasmēs, ir diezgan daudz.

No iepriekš teiktā var secināt, ka pieredzes kategorijas tieša vai pastarpināta izmantošana ir visai raksturīga intelekta, kompetences un, protams, zināšanu un praktisko prasmju pētījumos. Tomēr pieredze netiek tieši pētīta mainīgā lieluma statusā, kaut arī ir zināms, ka lielāka pieredze nodrošina gan augstāku kompetenci, gan augstākas intelektuālās spējas. Tai pašā laikā ikdienas cilvēku apziņā šai kategorijai ir visai skaidra izpratne un lietojums. Tāpēc ir nepamatoti to neizmantojot tiešā veidā. No šī viedokļa raugoties, būtisks ir jautājums, kādās jomās cilvēki uzkrāj dzīves pieredzi, ko viņi domā par savu dzīves pieredzi, kā to strukturizē, kāda pieredze viņiem šķiet personiski nozīmīga, raugoties no viņa dzīves konteksta.

Kāpēc būtu jānoskaidro šie jautājumi? Viena no atbildēm varētu būt, ka jebkuras kultūrvides cilvēki parasti akumulē to dzīves pieredzi, kas viņiem ir būtiska, lai pilnvērtīgi dzīvotu šai vidē. Viņi ir ieinteresēti attīstīt intelektuālās spējas (šī vārda visplašākajā nozīmē), kas nodrošina kultūrvīdē vērtīgas pieredzes apguvi. Tāpēc, balstoties uz indivīdu pašatskaiti par viņu dzīves pieredzi, var noskaidrot, kāda veida zināšanas un prasmes viņiem varētu būt nepieciešamas; savukārt, tās analizējot, meklēt to pamatā esošās latentās spējas un nosacījumus. Tātad, induktīvā veidā virzoties no šī atskaites punkta, ir iespējams meklēt saikni ar pastāvošajām intelekta teorijām un mēģināt saprast, cik lielā mērā tās ataino cilvēka pieredzes struktūru.

Pētījuma jautājumi: (a) Kādās jomās uzkrāto dzīves pieredzi 18–19 un 39–41 gadu vecie pieaugušie cilvēki uzskata par personiski vissvarīgāko, kā viņi to strukturizē? (b) Kāds ir vidējais jomu skaits, kurās pieaugušie cilvēki līdz 18–19 un līdz 39–41 gadu vecumam ir uzkrājuši vislielāko dzīves pieredzi, zināšanas un prasmes saskaņā ar viņu uzskatiem? (c) Kāda ir saikne starp personiski vissvarīgāko dzīves pieredzes jomu struktūru un līdzšinējām intelekta teorijām?

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījumā piedalījās 45 jaunieši vecumā no 18–19 gadiem (49% vīriešu un 51% sievietes), no kuriem 58% turpināja izglītību augstskolā, 13% — koledžā, 20% — arodskolā vai mākslas skolā, 4,5% bija bezdarbnieki un 4,5% strādājošie ar pabeigtu vidējo izglītību, un 44 pieaugušie cilvēki vecumā no 38–41 gadam (48% vīriešu un 52% sievietes), no kuriem 50% bija strādājošie ar augstāko izglītību, 48% — ar vidējo speciālo vai vidējo izglītību, un 2% — bezdarbnieku. Šīs divas vecuma grupas tika izvēlētas, jo 18–19 gadus vecie jaunieši tikai uzsāk savas patstāvīgās dzīves gaitas un ir tikko izvēlējušies turpmākās profesionālās izglītības jomu. Savukārt pieaugušie vecumā ap 40 gadiem jau ir nostabilizējušies gan profesionālās darbības jomā, gan ģimenes dzīvē, gan citu interešu jomās.

Mērījumi

Pirms intervijas tika lietota aptauja demogrāfisko raksturotāju noskaidrošanai. Strukturizētas intervijas ietvaros respondenti atbildēja uz diviem pamatjautājumiem: “Kādās jomās Jums ir vislielākā dzīves pieredze?” un “Kuras trīs no minētajām pieredzēm Jums personiski ir vissvarīgākās?”, kam sekoja daži papildus jautājumi, lai precizētu teiktā jēgu. Pirms pamatjautājumu uzdošanas respondentiem pateica šādus ievadvārdus: „Katrs cilvēks dzīves laikā uzkrāj pieredzi visdažādākajās dzīves jomās. Pieredze parasti tiek uzkrāta gan organizētās mācību nodarbībās, gan ikdienas nodarbēs un darbā. Tā var būt ļoti daudzveidīga.” Respondentu atbildes tika pilnībā pierakstītas.

Procedūra

LU Psiholoģijas nodaļas studentiem tika lūgts uzrunāt dažādu demogrāfisko grupu cilvēkus, lai aicinātu viņus piedalīties pētījumā. Dalība bija brīvprātīga. Saņemot respondenta piekrišanu, studenti, kas saņēma speciālu apmācību intervijas vadīšanā, tikās ar respondentu viņam piemērotā laikā un to intervēja saskaņā ar izstrādāto strukturizētas intervijas instrukciju.

Rezultāti

Lai atbildētu uz pirmo pētījuma jautājumu par lielākajām dzīves pieredzes jomām (uzdotajā jautājumā respondentiem tika vaicāts tikai par lielākajām dzīves pieredzes jomām, kuras pēc tam respondents ranžēja pēc nozīmīguma pakāpes), vispirms tika veikta respondentu izdalīto pirmo trīs visnozīmīgāko jomu kontentanalīze, tās grupējot vispārīgākās kategorijās. Veidojot vispārinošus nosaukumus, nereti tika lietotas tipiskākās attiecīgās jomas kategorijas, citreiz arī, piemēram, divas jomas — lauku darbi, lopu kopšana, pļaušana, lauku mājas darbi, dārza iekārtošana, dārza darbi, dārzkopība u. tml. – tika apvienotas vienā grupā un vispārinātas kā lauku darbi un dārzkopība. Darba pirmo posmu veica studenti un raksta autore. 1. tabulā zem otrā līmeņa kategorijām var redzēt vislielāko dzīves pieredzes jomu pirmā līmeņa kategoriju grupās (grupas ir norādītas tikai pirmajām sešām otrā līmeņa kategorijām). Abu vecumgrupu respondentu pirmās trīs minētās vissvarīgākās pieredzes jomas (kopskaitā 267) kontentanalīzes rezultātā tika sargrupētas 36 pirmā līmeņa kategorijās, iegūstot vispārinātu pieredzes jomu sarakstu, kas savukārt tika izmantots turpmākai pārējo pieredzes jomu klasificēšanai, ko cilvēki neierindoja svarīgāko skaitā. Pārējo pieredzes jomu analīze galvenokārt papildināja jau izdalītās kategoriju grupas ar citiem šīs grupas jomu nosaukumiem. Piemēram, paplašinājās sporta veidu, rokdarbu, ēdienu gatavošanas prasmju u. c. kategoriju saraksti. No jauna tika izdalīta tikai viena pirmā līmeņa kategorija — pirmās palīdzības sniegšana.

1. tabula

Vissvarīgāko pieredzes jomu vispārinātās kategorijas pieaugušajiem cilvēkiem

Jomas Nr.	Vissvarīgāko dzīves pieredzes jomu pirmā un otrā līmeņa vispārinātās kategorijas	Kategorijas parādīšanās biežums (%) abās izlasēs kopā (k=267)	Kategorijas parādīšanās biežums (%) noteiktā vecumgrupā	
			18–19 g. (k=132)	39–41 g. (k=135)
I	<i>Profesionālās darbības joma (-as)</i> Economists, medmāsa, elektromontieris u. c.	30,18	19,55	40,92
II	<i>Sociālo attiecību joma</i>	17,74	16,54	18,94
	Komunikatīvās prasmes	7,92	8,27	7,58
	Bērnu audzināšana	5,66	3,76	7,58
	Sabiedrisku vai kultūras pasākumu organizēšana	1,89	2,26	1,52
	Cilvēku vadīšana	1,51	1,50	1,52
	Flirtēšana, sekss	0,75	0,75	0,76
III	<i>Ikdienas sadzīves prasmju joma</i>	14,34	12,78	15,91
	Lauku darbi, dārzkopība	3,02	2,26	3,79
	Auto (vai motocikla) vadīšana	3,02	3,01	3,03
	Mājsaimniecība/pavarda uzturēšana	2,26	1,50	3,03
	Kulinārijas māksla	1,89	2,26	1,52
	Amatniecība, galdniecība	1,51	0,75	2,27
	Rokdarbi (apģērbu piegriešana, šūšana, adīšana u. c.)	1,51	1,50	1,52
	Sadzīves tehnikas labošana ^b	0,38	0,75	–
	Būvniecība, remontdarbi ^b	0,38	–	0,76
	Kosmētikas lietošana, kosmetoloģija ^b	0,38	0,75	–
	Pirmās palīdzības sniegšana ^c	–	–	–
IV	<i>Māksliniecisko prasmju joma</i>	9,81	12,78	6,82
	Dejošana	3,40	5,26	1,52
	Dziedāšana	2,26	3,01	1,52
	Mūzikas instrumentu spēlēšana	1,89	2,26	1,52
	Vizuālā māksla (zīmēšana, gleznošana u. c.)	1,51	2,26	0,76
	Fotografēšana, filmēšana	0,75	–	1,52
V	<i>Sporta prasmju joma</i>	8,68	11,28	6,06
VI	<i>Zināšanas par aktuālo pasaulē</i>	5,28	6,02	4,55
	Ceļojot iepazītas citas kultūrvides	1,51	1,50	1,52
	Kultūras iestāžu apmeklēšana (teātra, kino, muzeju)	1,13	0,75	1,52
	Mūzikas ierakstu kolekcionēšana un pārzināšana	1,13	1,50	0,76
	Informētība par sportu (bez aktīvas darbības)	0,75	0,75	0,76
	Informētība par radio un televīzijas pārraidēm ^b	0,38	0,75	–
	Informētība par pasaules notikumiem ^b	0,38	0,75	–
VII	<i>Zināšanas atsevišķās zinātņu nozarēs</i>	3,40	4,51	2,27
VIII	<i>Zināšanas un prasmes datoru lietošanā</i>	3,02	6,02	–
IX	<i>Zināšanas un prasmes svešvalodās</i>	3,02	4,51	1,52
X	<i>Zināšanas daiļliteratūrā</i>	1,51	2,26	0,76
XI	<i>Ticības praktizēšana</i>	1,51	2,25	0,76
XII	<i>Spējas</i>	1,51	1,50	1,52
	Racionālā domāšana, informācijas analīze, sintēze	0,75	0,75	0,76
	Ātrlasīšana, ātra informācijas uztveršana	0,38	0,75	–
	Labā stila izjūta	0,38	–	0,76
	Kopā	100,00	100,00	100,00

^a Sākotnējo apakškategoriju skaits.

^b Kategorijas, kas minētas vienu reizi trīs svarīgāko jomu sarakstā, bet vismaz divas reizes kopējā dzīves pieredzes jomu sarakstā.

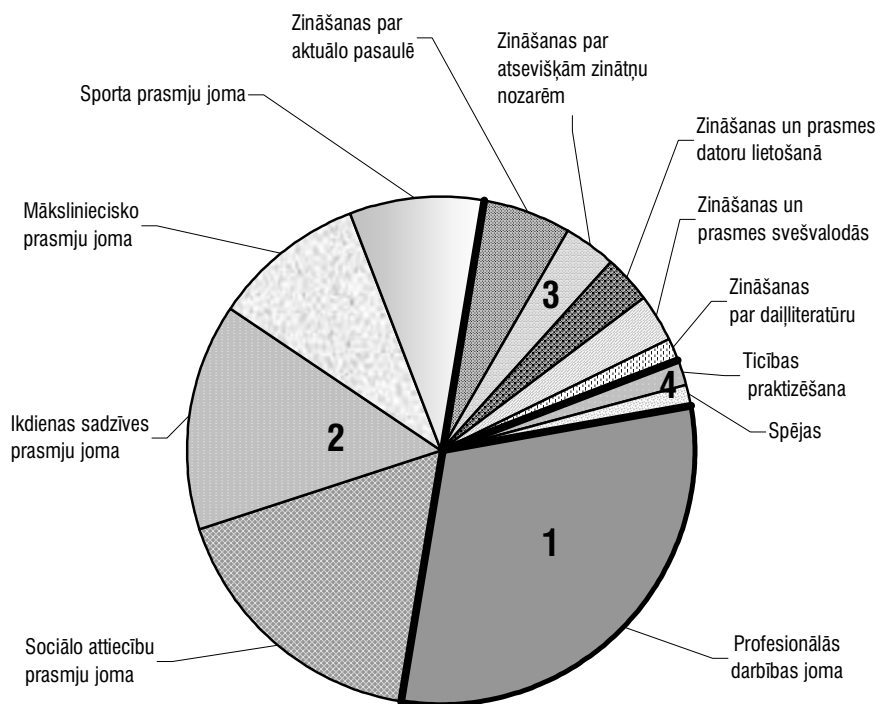
^c Papildus kategorija, kas tika nodalīta pārējo dzīves pieredzes jomu (no 4. līdz maksimāli 12.) kontentanalīzē.

Veicot pirmā analīzes līmenī iegūto 36 kategoriju kontentanalīzi, tika iegūtas 10 augstākā jeb II līmeņa vispārinātās jomu kategorijas: profesionālās darbības joma, sociālās attiecības, ikdienas sadzīves prasmes, mākslinieciskās prasmes, sporta prasmes, zināšanas par aktuālo pasauli u. tml. (sk. 1. tabulu). Pēdējā – spēju kategorija, kaut arī satur nedaudz primārās jomas, tomēr norāda uz atsevišķu cilvēku tendenci savu pieredzi saistīt nevis ar noteiktu jomu, bet ar noteiktām spējām. 1. tabulā minētās I, V un VII–XI kategorija tika iegūta jau pirmajā analīzes līmenī, tāpēc tām nav norādītas apakškategorijas. Balstoties uz pieredzes jomu kategoriju biežumiem, tika izveidota 1. attēla diagramma. Tā parāda, ka pirmā profesionālās pieredzes joma ieņem vislielāko īpatsvaru (30%), tomēr kopumā tā ir mazāka nekā pārējās. Pārējās vēl ir iespējams grupēt un iegūt III līmeņa vispārīgas kategorijas (III līmeņa kategoriju grupas diagrammā ir atdalītas ar melnu treknu svītru un numurētas no 1 līdz 4). Tātad pirmo grupu veido profesionālās darbības jomas. Otro grupu veido sociālo attiecību, ikdienas sadzīves, sporta un māksliniecisko prasmju pieredzes jomas (56%), jo tās vieno praktiskās prasmes, kas pārsvarā nosaka to apguvi. Trešo grupu veido jomas (12%), kuru pamatā ir noteiktas zināšanas, kas cilvēkiem ir nozīmīgas mūsdienā Latvijas kultūrvidē neatkarīgi no tā, kādā profesijā viņi strādā vai turpina studijas. Ceturtās grupas jomas (≈2%) – ticības praktizēšana un spējas, nav apvienojamas un grūti pievienojamas jau izdalītajām kategorijām. Tomēr šo jomu izkristalizēšanās liecina, ka cilvēki, strukturizējot savu pieredzi, to saista arī ar garīgo praksi un pieredzi, kas apgūta noteiktu spēju praktizēšanā.

Otrā un trešā līmeņa kontentanalīzi veica raksta autore. Lasītājiem ir iespēja piedalīties diskusijā par šo primāro kategoriju grupēšanu un vispārinošo nosaukumu piešķiršanu.

Cilvēka nosauktās vislielākās pieredzes jomas tika analizētas arī kvantitatīvi, nosakot, cik jomas katrs cilvēks ir minējis. Vidēji katra cilvēka dzīvē ir gandrīz 6 jomas, kurās tiek uzkrāta liela pieredzi. T-kritērijs liecina, ka nepastāv statistiski nozīmīga atšķirība starp 18–19 un 38–40 gadus veciem cilvēkiem (sk. 2. tabulu). Vairāku kvalitatīvi atšķirīgu jomu izdalīšana liecina, ka cilvēku pieredze ir heterogēna.

Tātad datu kvalitatīvas analīzes rezultātā ir noskaidrots, ka 18–19 un 38–40 gadus vecie pieaugušie cilvēki, izdalot dzīves laikā uzkrātās vislielākās pieredzes jomas, galvenokārt norāda uz citu ar profesionālo darbību tieši nesaistīto pieredzi, kas ir saturiski daudzveidīga un pārsvarā saistīta ar dažādām praktiskām prasmēm. Kā būtiskākā no tām tiek minēta pieredze sociālo attiecību jomā. Interesanta ir sagādīšanās, ka katrs cilvēks vidēji ir izdalījis apmēram 6 vislielākās pieredzes jomas. Arī kvalitatīvas analīzes rezultātā, šīs jomas grupējot, ir iegūtas 6 pēc īpatsvara (virs 5%) lielākās pieredzes jomas (sk. 1. tabulu, 1. attēlu un 2. tabulu).

III līmeņa kategorijas

- 1 – profesionālās darbības pieredzes jomas
- 2 – pamatā praktiskajās prasmēs balstītās ikdienas pieredzes jomas
- 3 – pamatā zināšanās balstītās ikdienas pieredzes jomas
- 4 – citas jomas

1. att. **Pieaugušo cilvēku dzīves svarīgāko pieredzes jomu otrā un trešā līmeņa kategoriju diagramma**

2. tabula

Aprakstošās statistikas rādītāji dzīves pieredzes jomu skaitam 18–19 un 39–41 gadīgo cilvēku izlasēs

Izlase, vecums	Aprakstošās statistikas rādītāji				t-tests
	M	SD	Mīnīmāls skaits	Maksimāls skaits	
18–19	5,76	2,44	2	11	0,84
39–41	5,86	2,64	3	12	p>0,05

Noslēgumā dažas pārdomas par šī pētījuma rezultātu ārējo validitāti. Kaut arī izlase ir neliela – 89 cilvēki, saskaņā ar kvalitatīvās analīzes principiem (Cropley, 2002) to var uzskatīt par pietiekamu, jo datu kopas paplašināšana vairs nedeva jaunu kategoriju pienesumu jau pēc pirmās vecumgrupas cilvēku datu analīzes. Izdalītās pieredzes jomu kategorijas pārsvarā ir iegūtas, analizējot vienas vecumgrupas cilvēku datus. 1. tabulā redzams, ka ir tikai dažas 1. līmeņa vispārinātās kategorijas, kas raksturīgas vienai, bet nav raksturīgas otrai vecumgrupai.

Iztirzājums

Empīriskā kvalitatīva pētījuma rezultātā ir izdalītas sešas svarīgākās cilvēka dzīves lielākās pieredzes jomas (kopējais vispārināto jomu skaits – 10). Pētījuma rezultāti parādīja arī to, ka katrs pieaugušais 18–19 un 38–41 gadu vecumā vidēji arī gandrīz sešas atšķirīgās jomās uzkrāj lielu dzīves pieredzi (pamatā dažādu zināšanu un/vai prasmju veidā). Pieredzes jomu skaits ar gadiem nozīmīgi nepieaug. Nosauktās jomas galvenokārt ietver saturiski atšķirīgu un apjoma ziņā dažādas pieredzes, kuru apguvei ir nepieciešamas gan dažādas intelektuālas spējas, gan atšķirīgs ilgums to apguvei, bet tā to strukturizē ikdienas cilvēki. Šajā iztirzājuma daļā aplūkosim, kā šīs, no indivīdu redzes viedokļa raugoties, personiski nozīmīgākās vispārinātās jomas (profesionālās darbības, sociālo attiecību, ikdienas sadzīves prasmju, māksliniecisko prasmju, sporta prasmju un zināšanu par aktuālo pasaulē jomās u. tml.) ir savienojamas ar spēju vai intelekta veidu kategorijām, kuru mērķis ir nodrošināt noteiktu veidu pieredzes apguvi.

Salīdzinot otra līmeņa vispārinātās pieredzes jomu kategorijas (sk. 1. tabulu – kategorijas rakstītas slīpajā drukā) ar dažādiem intelektuālo spēju faktoriem, piemēram, ar L. Ternstouna primārajām mentālajām spējām, vai R. Ketela (*Cattell*, 1987) fluīdo vai kristālisko intelektu, vai Dž. Kerola (*Carroll*, 1993) trīs stratu modeļa spējām, u. c., vai H. Gardnera intelekta veidiem (lingvistisko, loģiski matemātisko intelektu u. tml., *Gardner*, 1999), vai R. Sternberga trīsarhisko un sekmīgo intelektu (*Sternberg*, 1985, 1999), jāsecina, ka cilvēki nestrukturizē savu pieredzi tā, lai aiz tās struktūras varētu tieši saskatīt saikni ar pastāvošajiem intelektuālo spēju modeļiem vai intelekta veidiem.

Pirmkārt, profesionālās darbības joma ir ļoti heterogēna, un tās apguvei ir nepieciešamas gan analītiskas, gan radošas, gan praktiskas spējas tādās proporcijās, kā to prasa atbilstošā profesija, kā arī Gardnera izdalītie intelekta veidi, un šai aspektā cilvēka pieredzes strukturēšana nespēj palīdzēt saskatīt saikni starp indivīdu pieredzes strukturēšanu un intelekta faktoriem vai veidiem.

Otrkārt, dažādu ikdienas dzīvē nepieciešamo praktisko prasmju – sociālo attiecību, ikdienas sadzīves prasmju, māksliniecisko prasmju, sporta prasmju apguvei – nav nepieciešams ļoti attīstīts analītiskais vai radošais intelekts. No šo kategoriju viedokļa raugoties, ir redzama skaidra saistība ar sociālo un praktisko intelektu.

R. Sternberga sekmīgā intelekta teorija ietver praktisko intelektu, bet šīs teorijas ietvaros tas netiek aplūkots no noteiktas struktūras viedokļa (*Sternberg*, 1997, 1999). Šīs pieredzes jomu pētījums parāda, ka praktisko prasmju grupā vislielāko īpatsvaru ieņem prasmes, kas saistītas ar sociālajām attiecībām. Tām seko dažādas sadzīvē nepieciešamās prasmes (piemēram, ēdiena gatavošana, auto vadīšana), tad ar mākslinieciskām un sporta aktivitātēm saistītās prasmes. Tās visas ir ļoti atšķirīgas prasmes gan pēc iesaistīto kognitīvo komponentu satura, gan pēc izpildes specifikas. Tajā pašā laikā tās visas vieno “vārdos neizsakāmās zināšanas”, – jēdziens, ko Sternbergs izmanto, definējot praktisko intelektu. Tomēr viņam ir atšķirīgs viedoklis par to, kas ir praktiskais intelekts. Katrā ziņā tajā neietilpst sociālais intelekts.

Sociālo attiecību pieredzes jomas izkristalizēšanās akcentē sociālā intelekta lomu, tomēr tā nav vienīgā praktiskās prasmēs balstītā joma un, iespējams, nav arī relatīvi neatkarīga no pārējām. Domājams, ka praktiskā intelekta kategorija varētu

būt ietilpīgāka tālākai izpētei, ja tajā ietvertu sociālo intelektu. Kā liecina Sternberga analītiskā un praktiskā intelekta savstarpējo attiecību pētījumi (Sternberg, et.al. 2001), kā arī Raščevskas (2003) līdzīgie pētījumi, saistība starp šiem intelekta veidiem ir vāja, tomēr M. Raščevskas modeļa ietvaros pastāv korelatīvas sakarības starp saskarsmes prasēm un citām praktiskā intelekta dimensijām: sadzīves prasmes, tehnikas lietošanas un remonta prasmes, sporta prasmes, hobiju un mākslinieciskās prasmes (Raščevska, 2002, 2003). Tāpēc turpmākajos intelekta pētījumos būtu vēlams vairāk uzmanības veltīt praktiskam intelektam, to definējot daudz plašāk, un arī Gardnera izdalītajiem intelekta veidiem ar praktisko komponenti: interpersonālajam, fiziski kinestētiskajam, telpiskajam, arī muzikālajam intelektam. Tieši šie intelekta veidi tiek vairāk “patērēti” indivīda ikdienas vajadzību nodrošināšanai jeb izmantoti nozīmīgas cilvēku pieredzes apguvei.

Jāatzīmē, ka tāpat kā šajā pētījumā, arī citos intelekta pētījumos, ir bijuši atsevišķi mēģinājumi uzsvērt cilvēka intelektuālās darbības rezultātā iegūstamā gala produkta nozīmi intelekta izpratnē. Dž. Gilfords (Gilford, 1968) ir mēģinājis trīsdimensiju modelī savienot trīs aspektus: operāciju, saturu un produktu. No adaptācijas viedokļa cilvēkam ir svarīgi iegūt noteiktu produktu, t. i., apgūt un uzkrāt pieredzi noteiktu produktu radīšanā. Pētot indivīdu uzkrāto pieredzi, netieši tiek akcentēts, kādas jomas “produkta” radīšanā ir nozīmīgas noteiktas kultūrvides cilvēkiem. Savukārt produktu daba un struktūra ir tā, kas nes informāciju, kādas operācijas un kāda satura materiāli tiks lietoti, lai nodrošinātu nepieciešamā produkta radīšanu. Piemēram, ja ikdienas dzīvē dominē “pielietojuma” (viens no Gilforda izdalītajiem produktu veidiem) produkti, tad tas nozīmē, ka varētu būt svarīgas tās operācijas un tāds saturs, kas nodrošina šo pielietojumu realizāciju. Tas varētu būt praktiskais intelekts. Tātad netiešā veidā arī Gilfords ir centies uzsākt diskusiju par praktiskā intelekta lomu cilvēka intelekta modelī.

Īpaša uzmanība jāpievērš arī pētījuma rezultātiem, kas apliecina, ka cilvēku ikdienas dzīvei nozīmīga pieredze ir arī zināšanas par aktuālo pasaulē un citām zināšanu jomām: atsevišķās zinātnes nozarēs, datoru lietošanā, svešvalodās un daiļliteratūrā. Lai nodrošinātu šo zināšanu apguvi, nenoliedzami ir nepieciešams analītiskais jeb fluīdais intelekts, bet, vai vienmēr augstā līmenī? Šīs zināšanu jomas ir ļoti atšķirīgas, tomēr var manīt vienu kopīgu tendenci – tās ir zināšanas, kas var nodrošināt lielāku pieeju jauniem informācijas avotiem (piemēram, datoru lietošana, svešvalodas) un zināšanas, kas ir nepieciešamas indivīdu ikdienas komunikācijā par tematu “šeit un tagad notiekošais”. Vispārinot – tās ir zināšanas, kas apliecina indivīda piederību noteiktam vēsturiskam laikam un vietai – gan komunikācijas līdzekļu, gan satura pārvaldīšanas aspektā. Te var loģiski uzdot jautājumu, cik lielā mērā mūsdienu intelekta teorijas ietver šādu intelekta dimensiju, kas noskaidrotu indivīda saikni ar laiku un telpu, kurā viņš dzīvo. Vai konsultējošam psihologam būtu svarīgi zināt savu klientu integrācijas pakāpi ar to informatīvo telpu, kas raksturo atbilstošo vēsturisko brīdi un vietu, vai no tā varētu izrietēt prognozes par indivīda adaptācijas grūtībām vai nē, vai noteiktās profesijās tam varētu būt papildus izšķirošs iemesls, kāpēc tas vai cits darbinieks būtu labāks kandidāts kādam amatam? Diemžēl intelekta teorijās netiek ietverta dimensija, cik lielā mērā cilvēks ir atvērts jaunai pieredzei un integrē to savās mentālajās struktūrās. To kā būtisku personības aspektu ir konstatējuši kreativitātes pētnieki, atzīmējot, ka radošām personībām ir raksturīga atvērtība jaunai pieredzei. Bet, vai tā ir personības vai kognitīvā dimensija? Par

to vēl varētu diskutēt. Tātad, analizējot mūsdienu cilvēku dzīves pieredzes jomu struktūru, iezīmējas tādas zināšanu jomas, kurām ir būtiska saikne ar aktuālo realitāti. No šī viedokļa raugoties, iespējams, ka tendence veidot kultūrbrīvus intelekta testus, ne tikai pozitīvi, bet arī negatīvi iespaidoja intelekta teorijas, izstrādājot intelekta modeļus bez laika un telpas dimensijas. Pašlaik, balstoties uz plašiem starpkultūru pētījumiem (piemēram, *Sternberg, Lautrey & Lubart, 2002*), intelekta jēdzienu izpratne pilnveidojas, respektējot, nevis ignorējot kultūras jeb „konkrētas telpas” dimensiju. Savukārt laika dimensija vēl nav pienācīgi aktualizēta, neskatoties pat uz to, ka intelektu parasti definē kā spēju adaptēties relatīvi jaunai videi. Tas arī varētu būt viens no iemesliem, kāpēc analītisko intelekta testu mērījumu prognostiskā validitāte nav pietiekami augsta attiecībā uz cilvēka dzīves sociālekonomiska sekmīguma rādītājiem, jo nespēj noteikt, vai cilvēks ir izmantojis savas kognitīvās spējas aktuālas un produktīvas informācijas apguvei vai nē. Arī šī paša iemesla dēļ varbūt organizāciju psihologi praksē biežāk izvēlas izmantot kompetences mērījumus, jo viņiem ir svarīgi zināt, cik vērtīgas zināšanas cilvēks ir apguvis, nevis, vai vispār spēj kaut ko apgūt? Tātad, ja cilvēka dzīves pieredzes struktūrā kā svarīga komponente parādās pieredze sabiedrībai aktuālajā informācijā un aktuālajās prasmēs, tad uz šī fona intelekta teorijas izskatās pārāk statiskas, nevarošas tvert spēju pielietošanas laika dimensiju jeb spēju orientēties sabiedrībai aktuālajās informācijas jomās, nevis informācijā vispār. Piemēram, mūsdienu pieejās mērīt kristālisko intelektu nozīmē mērīt uzkrātās zināšanas vispār, nesamērojot to ar cilvēka adaptācijai aktuālo zināšanu dimensiju. Šis pētījums norāda, ka tā ir būtiska dimensija pieredzes līmenī.

Attiecības starp pieredzi un pamatspējām var aplūkot arī no otras puses. Uzkrātā dzīves pieredze jeb noteiktu “produktu” radīšanas pieredze ir būtisks cēlonis jaunu operāciju vai informācijas apstrādes veidu apguvei. Attīstot līdzšinējās implicitās un eksplīcītās intelekta teorijas, nepietiekami vērā ņemta ir cilvēces akumulētās pieredzes ietekme uz spēju struktūru vēsturiskā dimensijā (šādu pieeju izmantojis, piemēram, H. Gardners, 1983). Arī no vēsturiskā viedokļa raugoties, liela daļa cilvēces pieredzes sastāv no praktiskām zināšanām un prasmēm. No tā izriet, ka ļoti būtiski ir padziļināti pētīt praktisko intelektu, t. i., tās spējas, kas nodrošina dažādu izpildu jeb praktisko darbību sekmīgumu, un integrēt šīs atziņas intelekta teorijās. Ne velti daudzi pētnieki uzskata, ka tādu mainīgo lielumu kā emocionālā inteliģence vai sociālā inteliģence aktīva izpēte 20. gs. beigās, ir kā reakcija uz šo neapmierinošo situāciju intelekta teorijās (*Mayer, Salovey, & Caruso, 2000*), kas nespēj izskaidrot cilvēka darbības sekmīgumu vairākās jomās. Minētā pētījuma kontekstā šo jauno inteliģences veidu parādīšanos var vērtēt kā mēģinājumu tuvoties šai praktiskā intelekta kategorijai.

Apkopojot iepriekš teikto, pētījuma viena no galvenajām atziņām ir ne tikai nepieciešamība turpmākos pētījumos padziļināti izziņāt praktiskā intelekta dabu un struktūru, pamatojoties arī uz šajā pētījumā izdalītajām cilvēku pieredzes jomu kategorijām, bet arī statiskās intelekta teorijas transformēt par laika un telpas jutīgām teorijām, t. i., par teorijām, kas ir jutīgas pret jauno pieredzi un noteiktu kultūrvidi. Praktiski konsultējoši psihologi piekritīs, ka no intelekta vērtēšanas viedokļa ir svarīgi zināt, vai indivīds ir lietojis savu fluīdo intelektu, lai kristalizētu sabiedrībā aktuālās zināšanas, vai vienkārši kaut kādas zināšanas, kurām varbūt nemaz nav lietderības attiecīgās sociālās vides kontekstā. Un tas nav tikai intelekta saturs jautājums, bet arī spēju aspekts – jutīgums pret izmaiņām vidē un spēja reaģēt uz šīm izmaiņām, t. i., spēja pārkārtot savas kognitīvās struktūras.

LITERATŪRA

- Anastasi, A. & Urbina, S. (1997). *Psychological testing*. 7th ed. New York: Prentice-Hall International.
- Carroll, J. B. (1993). *Human cognitive abilities: A survey of factor-analytic studies*. New York: Cambridge University Press.
- Cattell, R. B. (1957/1961). Fluid and crystallized intelligence. In J. Jenkins, & D.G. Paterson (Eds.), *Studies in individual differences: The search for intelligence* (pp. 738–747). New York: Appleton-Century-Crofts.
- Cattell, R. B. (1987). *Intelligence: Its structure, growth and action*. New York: Elsevier.
- Doll, E. (1953). *Measurement of social competence: A manual for the Vineland social maturity scale*. Minneapolis: Educational Publishers.
- Gardner, H. (1983). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. New York: Basic Books.
- Gardner, H. (1999). *Intelligence reframed: Multiple intelligence for 21st century*. New York: Basic Books.
- Gresham, F. & Reschly, D. (1987). Dimensions of social competence: Method factors in the assessment of adaptive behaviour, social skills, and peer acceptance. *Journal of School Psychology*, 25, 367.
- Guilford, J. P. (1959/1961). Three faces of intellect. In J. Jenkins & D. G. Paterson (Eds.), *Studies in individual differences: The search for intelligence* (pp. 756–774). New York: Appleton-Century-Crofts.
- Harden, R. M. & Crosby, J.R. (1999). AMEE GUIDE No14: outcome-based education: part 5- From competency to meta-competency: a model for the specification of learning outcomes. *Medical Teacher*, 22 (6), 1–36.
- Lynn, R., Irwing, P., & Cammock, T. (2002). Sex differences in general knowledge. *Intelligence*, 30, 27–39.
- Mayer, J. D., Salovey, P. & Caruso, D. (2000). Models of emotional intelligence. In R. Sternberg (ed.) *Handbook of Intelligence*. (pp. 396–420). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- McGrew, K. S., & Bruininks, R. H. (1990). Defining adaptive and maladaptive behavior within a model of personal competence. *School Psychology Review*, 19(1), 1–28.
- McGrew, K. S., & Bruininks, R. H. (1989). Factor structure of adaptive behavior. *School Psychology Review*, 18, 64–81.
- Rascevsksa, M. & Berzina, A. (2002). Practical intelligence gender differences in youth. Presentations in ISPA International Colloquium in Nyborg. <http://www.ispaweb.org/en/colloquium/nyborg/Nyborg%20Presentations?Rascevsksa.htm>. Extract from Internet June 30, 2003, (pp.1–11).
- Raščevksa M., (2003). The structure of self-estimated practical intelligence. *Baltic Journal of Psychology*, 4(2), 15–29.
- Salthouse, T. A. & Mitchell, D. R. (1990). Effects of age and naturally occurring experience on spatial visualization performance. *Developmental psychology*, 26(5), 845–854.
- Spencer, L. M. & Spencer, S. M. (1993). *Competence at work: Models for superior performance*. New York: John Wiley & Sons.
- Sternberg, R. J. (1985). *Beyond IQ: A triarchic theory of human intelligence*. New York: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. J. (1988). *The triarchic mind: A new theory of intelligence*. New York: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. J. (1997). *Successful intelligence*. New York: Plume.

- Sternberg, R. J. (1999). The theory of successful intelligence. *Review of General psychology, Vol, 3, No, 4*, 292–316.
- Sternberg, R. J., & Detterman, D. K. (Eds.). (1986). *What is intelligence? Contemporary viewpoints on its nature and definition*. Norwood, New York: Ablex.
- Sternberg, R. J. & Grikorenko E. L. (Eds.) (2004). *Culture and competences: Contexts of life success*. APA Books
- Sternberg, R. J., Lautrey, J. & Lubart, T. I. (Eds.) (2002). *Models of intelligence: International perspectives*. APA Books
- Sternberg, R. J., Nokes, C., Geissler, P. W., Prince, R., Okatcha, F., Bundy, D. A., Grigorenko E. L. (2001). The relationship between academic and practical intelligence: a case study in Kenya. *Intelligence, 29*, 401–418.
- Willis, S. L., Schaie, K. W., & Lueers, N. (1982). *Fluid-crystallized ability correlates of real-life tasks*. Typescript. Pennsylvania State University.

The Most Important Areas of Adults' Life Experience and their Relationship to Various Dimensions of Intelligence

Summary

The purpose of the qualitative research was to clarify adults' fields of the most important areas of life experience and their relationships with implicit and explicit intelligence theories. The sample consists of 45 adults (age 18–19) and 44 adults (age 38–41) out of which 48,5% male and 51,5% females. Structured interviews were carried out about respondent's life experience. Content analysis shows that there are important areas of general categories of life experience fields: professional activities, social relations, everyday household skills, artistic skills, sport skills and knowledge about actual world events. These categories do not relate to the factors of analytic intelligence theories. There is, however, a relationship to R. Sternberg's and M. Rascevska's practical intelligence concept and to H. Gardner's interpersonal, bodily-kinesthetic, musical, spatial intelligences, and to Terman's social intelligence.

Key words: everyday experience, intellect, knowledge.

Cerības un bažas par nākotni 17–18 gadus veco krievu skolēnu laika perspektīvā

Hopes and Fears about the Future in 17 to 18 Year Old Russian Students' Time Perspective

Aleksandrs Koļesovs

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa

e-pasts: kolesov@one.lv

Šī pētījuma mērķis ir skolēnu nākotnes perspektīvas satūra izpēte saistībā ar laika perspektīvas individuālajām atšķirībām. Pētījumā piedalījās 102 divpadsmito klašu skolēni no Rīgas vidusskolām ar krievu mācību valodu, kuru vidējais vecums ir 17,5 gadi, izlasē – 58% skolnieces. Laika perspektīvas satūra un individuālo atšķirību izpētei tika izmantota Cerību un bažu aptauja (*Nurmi, 1987*) un Zimbardo laika perspektīvas aptauja (*Zimbardo & Boyd, 1999*). Pētījuma rezultāti apstiprina, ka jauniešu cerību saturs atbilst vecumam raksturīgiem svarīgākiem attīstības uzdevumiem: izglītībai, darbam un ģimenei. Vienlaikus individuālās atšķirības laika perspektīvā ir saistītas ar atšķirīgo cerību un bažu saturu.

Atslēgvārdi: laika perspektīva, nākotne, cerības, bažas.

Jaunībā nākotnei ir īpaša nozīme, jo notiek pāreja uz pieaugošo dzīvi (*Левин, 1939/2000; Erikson, 1959*). Jauniešu priekšstati par nākotni un ar to saistītie lēmumi ietekmēs viņu turpmāko dzīvi. Tas attiecas ne tikai uz profesijas, bet arī uz dzīves ceļa un dzīves veida izvēli (*Nurmi, 1993*). Šī pētījuma uzdevums ir vidusskolēnu cerību un ar nākotni saistīto bažu apraksts laika perspektīvas kontekstā.

Lai aprakstītu priekšstatu par iespējamo nākotni, psiholoģijā var izmantot jēdzienu “laika perspektīva”. Pirmais šo jēdzienu ir minējis Kurts Levins (*Kurt Lewin, 1942*), definējot laika perspektīvu kā “konkrētajā brīdī pastāvošu indivīda priekšstatu kopumu par viņa psiholoģisko nākotni un psiholoģisko pagātņi” (*Левин, 1942/2000, 95*).

Pusaudža vecums un jaunības sākums tiek saistīts ar kardinālām izmaiņām dzīves telpā, kas attiecas arī uz laika perspektīvu. Pirmkārt, notiek mēroga izmaiņas: mērķus izvirza gadam, nevis dienai, nedēļai vai mēnesim. Otrkārt, notiek laika perspektīvas diferenciacija. Nākotni strukturē atbilstoši gan indivīda ideāliem un vērtībām, gan arī reāliem apstākļiem (*Левин, 1939/2000*).

Šis process notiek sociālajā kontekstā, tāpēc mērķus izvirza salīdzinot personiskos motīvus (*Леонтьев, 1975; Nuttin, 1985*) ar vecumam atbilstošiem attīstības uzdevumiem (*Havighurst, 1948/1974*) un lomu izmaiņām (*Elder, 1985*). Mērķu sasniegšanai tiek izstrādāti atbilstoši plāni (*Nuttin, 1985; Nurmi, 1993*). Skolēniem tie ir saistīti ar dažādām dzīves jomām: izglītību, darbu, attiecībām ar vecākiem, ģimeni un sabiedrību plašākajā kontekstā (*Nurmi, 1991*).

Lai aprakstītu nākotnes laika perspektīvu, visbiežāk izmanto nākotnes satura vai tematiskās struktūras analīzi (Nuttin, 1985; Nurmi, 1987; Trommsdorff, 1994). Starpkultūru pētījumi apstiprina, ka izglītība, nodarbošanās un ģimene ir galvenās tēmas Austrālijas, Izraēlas un Somijas skolēnu atbildēs (Nurmi, Pool & Kalakoski, 1994; Nurmi, Pool & Seginer, 1995). Tas atbilst priekšstatam, ka tieši šajā vecumā kļūst aktuāli dzīves uzdevumi jeb dzīves problēmas: dzīve sabiedrībā, darbs un mīlestība (Adler, 1933).

Atšķirības skolēnu nākotnes redzējumā ir saistītas ar vecumu, dzimumu, sociālo šķiru (Nurmi, 1987) un sociālas situācijas izmaiņām (Trommsdorff, 1994). Var atzīmēt, ka kopumā Rietumu kultūrās ir maz izteiktas atšķirības (Nurmi, Pool & Seginer, 1995). Dažas no tām attiecas uz dzimuma lomām. Jauniešu pētījumos Vācijā (Trommsdorff, 1983; Trommsdorff, 1994) tika konstatēts, ka jauniešus vairāk interesē izglītības un nodarbošanās jomas, bet jauniešiem vairāk prevalē laulība un ģimenes dzīve. Atšķirībā no Vācijas, Somijas jauniešiem (Nurmi, 1987) šīs atšķirības pētījumā bija nenozīmīgas. Vēl viens piemērs ir saistīts ar atšķirībām attiecībā uz armijas dienestu. Izraēlas jaunieši savus plānus izglītības un nodarbošanās jomās attiecina uz vēlāku laiku nekā Austrālijā vai Somijā, jo skolēni rēķinās ar dienēšanu armijā (Nurmi, Pool & Seginer, 1995).

Laika perspektīvas pētījumi pārsvarā ir fokusēti uz nākotnes perspektīvu. Tas ir saistīts ar Rietumu kultūrai raksturīgu orientāciju uz nākotni (Zimbardo & Boyd, 1999). Šeit būtu jāatzīmē divi aspekti, kas parāda šīs pieejas nepilnību. Pirmkārt, skolēnu izvēle nav saistīta tikai ar nākotnes redzējumu vien. Vēlā tiek ņemta gan pagātnes pieredze, gan priekšstati par šā brīža uzvedības atbilstību nākotnes mērķiem (Nuttin, 1985; Van Calster, Lens & Nuttin, 1987). Tādējādi nākotnes redzējuma labākai izpratnei būtu vēlams atklāt laika perspektīvas pilnu ainu, nevis tās sastāvdaļas. Otrkārt, tā kā laika perspektīva attīstās, sākot ar pirmajām cilvēka dzīves nedēļām (Fraisse, 1964), skolēniem jau ir izveidojušās individuālas atšķirības laika perspektīvā (Zimbardo & Boyd, 1999).

Laika perspektīvas koncepcijas un pētījumu pārskats parāda, ka laika perspektīva ir mainīgs lielums, kas raksturo procesu, kurā nepārtrauktā pieredzes plūsma tiek iekļauta laika kategorijās jeb rāmjos. Minētie kognitīvie rāmji tiek izmantoti, atceroties pagātņi, kā arī izvīzot nākotnes mērķus, kas ietekmē indivīda noskaņojumu, lēmumus un rīcību. Šo mijiedarbību atspoguļo Filipa Zimbardo (*Philip Zimbardo*) laika perspektīvas modelis (Zimbardo & Boyd, 1999).

Piecu faktoru modelis apraksta laika perspektīvu kā neobjektivitāti pret pagātņi, tagadni un nākotni (Zimbardo & Boyd, 1999). Pirmais faktors šajā modelī ir “negatīvā pagātne”, kas atspoguļo negatīvu, nepatīkamu skatu uz pagātņi, kā arī traumējošu notikumu aktualitāti. Negatīvās pagātnes skalas rādītāji pozitīvi korelē ar depresijas rādītājiem, trauksmi, agresiju, bet negatīvi – ar pašvērtējumu. Atsevišķu gadījumu analīze atklāj, ka indivīdi ar izteikti negatīvu attieksmi pret pagātņi zemu vērtē notiekošo tagad un nav motivēti sasniegt mērķus nākotnē. Turklāt viņus bieži neapmierina attiecības ar citiem cilvēkiem.

Otrais faktors ir “tagadnes hedonisms”, kas atspoguļo hedonisku, uz risku tendētu attieksmi pret laiku un dzīvi. Tagadnes hedonisma skalas rādītāji pozitīvi korelē ar zemu Ego-kontroli un tieksmi meklēt jaunus pārdzīvojumus. Indivīdi ar izteikti

hedonisku nostāju dzīvo, lai baudītu tagadni. Viņi ir enerģiski, iesaistās dažādās aktivitātēs, nodarbojas ar sportu, vairāk lieto alkoholu, ir mazāk reliģiozi un viņu nākotnes mērķi ir neskaidri.

Faktors “nākotne” atspoguļo vispārējo orientāciju uz nākotni. Nākotnes skalas rādītāji pozitīvi korelē ar apzinīgumu, rēķināšanos ar sekām nākotnē, bet negatīvi – ar jaunu pārdzīvojumu meklējumiem, depresiju un trauksmi. Uz nākotni orientētie indivīdi ir organizēti un strukturē savu dzīvi. Mērķu sasniegšanā viņiem ir raksturīgi augsti standarti un ambīcijas, viņi ir gatavi “darīt”, ziedot tagadnes baudu, lai sasniegtu savas karjeras mērķus. Šādi cilvēki izjūt laika deficītu un spiedienu. Minēto indivīdu stresa līmenis ir augsts.

Ceturtais faktors ir “pozitīvā pagātne”, kas atspoguļo sentimentālu, siltu attieksmi pret pagātņi. Pozitīvas pagātnes rādītāji pozitīvi korelē ar pašvērtējumu, bet negatīvi – ar agresiju, depresiju un trauksmi. Indivīdi ar pozitīvu attieksmi pret pagātņi pārsvarā ir introverti, tendēti rīkoties piesardzīgi, ir garīgi aktīvi un iesaistīti attiecībās ar draugiem. Jāmin, ka pozitīvā attieksme pret pagātņi nereti ir saistīta ar nostalgiskām izjūtām.

“Tagadnes fatālisms” ir piektais faktors. Šis faktors ir saistīts ar fatālismu, bezpalīdzību un bezcerību attieksmē pret nākotni un dzīvi. Tagadnes fatālisma rādītāji pozitīvi korelē ar agresiju, trauksmi un depresiju. Fatāli noskaņotie indivīdi nav apmierināti ar savu dzīvi un nevēlas domāt par situācijas izmaiņām, bieži neuzticas pat sev un ir pārliecināti, ka viņu rīcība neko nespēj mainīt. Šādiem cilvēkiem ir raksturīga tendence riskēt ar savu veselību un dzīvību.

Zimbardo modelis (*Zimbardo & Boyd, 1999*) laika perspektīvas empīriskai izpētei un teorētisko priekšstatu attīstībai atklāj jaunas iespējas. Šim modelim ir plašs empīrisks pamatojums un augsta integrētība. Tas aptver visas laika kategorijas (pagātņi, tagadni un nākotni) un apvieno priekšstatus par laika perspektīvas struktūru, un laika perspektīvu kā procesu (Koļesovs, 2003). Konceptijas ietvaros ir izstrādāts arī mērījuma instruments, kas ļauj aprakstīt indivīda laika perspektīvu (*Zimbardo & Boyd, 1999*).

Šī pētījuma mērķis ir laika perspektīvas satura izpēte saistībā ar laika perspektīvas individuālajām atšķirībām. Tika izvirzīti divi jautājumi. Kādas kategorijas atklājas skolēnu cerību un bažu aprakstā un kā atšķirīgas kategorijas skolēnu atbildēs ir saistītas ar viņu laika perspektīvu? Pētījuma autori paredzēja, ka, pirmkārt, izvēlētajās kategorijās būs līdzīgas Austrālijas, Izraēlas un Somijas skolēnu atbildēs dominējošajām kategorijām. Otrkārt, skolēnu atbildēs būs vairāk pārstāvētas cerības un bažas par izglītību, nodarbošanos un ģimeni, kā arī pozitīvi korelēs orientācija uz nākotni, cerības uz izglītību un sasniegumiem, pozitīva pagātne un cerības uz attiecībām, fatālisms un bažas par globālām problēmām.

Metode

Dalībnieki

Pētījumā piedalījās 102 divpadsmito klašu skolēni vecumā no 17 līdz 18 gadiem. Šo izlasi veidoja Rīgas vidusskolu krievu mācību valodu izlaiduma klašu skolēni. Pētījuma dalībnieku vidējais vecums bija 17,5 gadi. Izlasē bija 58% skolnieču.

Pētījuma instrumenti

Cerību un bažu aptauja (*Hopes & Fears Questionnaire, H&FQ, Nurmi, 1987*). Šajā pētījumā tika izmantoti tikai jautājumi par laika perspektīvas saturu. Cerību un bažu aptaujas modifikācijas (*Nurmi, Pool & Kalakoski, 1994; Nurmi, Pool & Seginer, 1995*) ļauj iegūt plašāku informāciju par individu cerībām un bažām. Jautājumi tika tulkoti krievu valodā (Sila, 2003).

Respondentiem tiek piedāvāta šāda instrukcija: “Cilvēki bieži domā par nākotni. Lūdzu, uzrakstiet cerības, kas Jums saistās ar nākotni”. Atbildēm ir paredzētas 10 līnijas. Nākamā instrukcija: “Tagad, lūdzu, apdomājiet, kādas ir jūsu bažas saistībā ar nākotni! Uzrakstiet tās!”. Atbildēm par bažām ir paredzētas vēl 10 līnijas.

Atbilžu satura klasifikācijai ir izstrādātas 13 kategorijas: izglītība, nodarbošanās, laulība/bērni, draugi, vaļasprieks/brīvais laiks, attiecības ar vecākiem, veselība, vecāku veselība, militārais dienests, īpašums, globālas politiskās izmaiņas, miers/karš un “citas atbildes” (*Nurmi, Pool & Kalakoski, 1994; Nurmi, Pool & Seginer, 1995*). Kategorijas tiek pārrunātas ar ekspertiem un katrai izlasei divi neatkarīgi vērtētāji vērtē iegūtās atbildes. Austrālijas, Izraēlas un Somijas izlasēs cerību un bažu novērtējumu sakritība variē no 91% līdz 93%.

Kategoriju īpatsvaru atbildēs vērtē ar relatīvā biežuma palīdzību. Relatīvo biežumu aprēķina katram respondentam atsevišķi, dalot vienas kategorijas cerību vai bažu skaitu ar konkrētā respondenta kopējo atbilžu skaitu. Šis paņēmieni tiek izmantots, lai izvairītos no “verbālās veiklības” (*verbal fluence*) ietekmes uz rezultātu biežumu vērtējumā (*Nurmi & Lainekivi, 1991*).

Zimbardo laika perspektīvas aptauja (*Zimbardo Time Perspective Inventory, ZTPI, Zimbardo & Boyd, 1999*). Šī aptauja ir adaptēta krievu valodā (Koļesovs, 2002).

Aptaujas pamatā ir piecu faktoru laika perspektīvas modelis. Respondentiem tiek piedāvāts novērtēt 56 apgalvojumus pēc Likerta piecu ballu skalas. Aptaujas skalu ticamības rādītāji: negatīvā pagātne – Kronbaha alfa ir 0,79; tagadnes hedonisms – Kronbaha alfa ir 0,77; nākotne – Kronbaha alfa ir 0,77; pozitīvā pagātne – Kronbaha alfa ir 0,71; tagadnes fatalisms – Kronbaha alfa ir 0,70.

Procedūra

Pētījums tika veikts 2003. gada pavasarī. Pētījumā notiek frontālā izpēte bez laika ierobežojuma. Abu aptauju izpildes laiks svārstās no 20 līdz 25 minūtēm.

Rezultāti

Cerību un bažu saturs

Skolēnu atbilžu satura analīze tika veikta atsevišķi par bažām, kas saistītas ar cerībām un par bažām, kas saistītas ar nākotni. Tika noteiktas 16 kategorijas, kas iepriekš bija pārskatītas un pārrunātas ar ekspertiem: izglītība, darbs, sasniegumi, nauda, ģimene, laulība, bērni, mīlestība, draugi/tuvi cilvēki, vecāki, veselība, es, globālas problēmas, atpūta/ceļojumi, īpašums un “aizbraukt no Latvijas”. Jāatzīmē, ka pēdējās 3 kategorijas bija pārstāvētas tikai cerību aprakstā.

Kopumā šīs kategorijas bija līdzīgas kategorijām Austrālijas, Izraēlas un Somijas skolēnu atbildēs. Dažas kategorijas, piemēram, laulība un ģimene, tika analizētas atsevišķi. Pētījumā netika konstatētas cerības vai bažas, kas būtu saistītas ar militāro dienestu. Atbilžu skaits, kas skāra vecāku veselību vai attiecības ar vecākiem bija tik mazs, ka tās klasificēja kā bažas par vecākiem. Turklāt pētījumā bija noteikta arī jauna kategorija “aizbraukt no Latvijas”, jo tās saturs arī atbilst Latvijas skolēnu vēlmēm.

Pēc atbilžu satura kategorizācijas tika veikta atbilžu klasifikācija noteiktajās kategorijās. Atbildes klasificēja divi neatkarīgi eksperti. Ekspertu vērtējumu sakritība, kas raksturo satura analīzes ticamību, bija 92% cerību un 88% bažu vērtējumos.

Cerību un bažu kategoriju relatīvo biežumu sadalījums skolēnu atbildēs parādīts 1. tabulā.

1. tabula

Cerību un bažu kategoriju relatīvā biežuma sadalījums 17–18 gadus veciem vidusskolēniem (N=98)

Kategorija	Cerības		Bažas	
	M	SD	M	SD
Izglītība	0,16	0,16	0,09	0,20
Darbs	0,11	0,12	0,08	0,17
Sasniegumi	0,06	0,09	0,04	0,14
Nauda	0,05	0,10	0,05	0,11
Ģimene	0,07	0,11	0,02	0,06
Laulība	0,04	0,07	0,03	0,09
Bērni	0,05	0,08	0,02	0,08
Draugi/tuvi cilvēki	0,03	0,07	0,07	0,14
Vecāki	0,01	0,03	0,02	0,11
Veselība	0,03	0,06	0,05	0,14
Es	0,11	0,18	0,14	0,24
Mīlestība	0,01	0,04	0,07	0,03
Globālas problēmas	0,05	0,17	0,19	0,32
Atpūta/ceļojumi	0,03	0,06	-	-
Īpašums	0,03	0,08	-	-
Aizbraukt no Latvijas	0,03	0,09	-	-

Skolēnu cerību aprakstā augstākais relatīvais biežums bija izglītībai, darbam, sevis redzējumam un ģimenei. Tas apstiprināja izvirzīto pieņēmumu par šo kategoriju īpašo nozīmi starp izlaiduma klašu skolēniem. Savukārt bažu aprakstā augstākais relatīvais biežums tika konstatēts globālām problēmām, sevis redzējumam, izglītībai, darbam un attiecībām ar tuviem cilvēkiem. Šajā gadījumā skolēnu atbildēs lielāks īpatsvars bija bažām par globāliem notikumiem. Tomēr izglītība, darbs un attiecības ar tuviem cilvēkiem arī ieņēma nozīmīgu vietu bažu aprakstā.

Kategoriju savstarpējās sakarības ar laika perspektīvas rādītājiem

Lai atbildētu uz otro pētījuma jautājumu, tika aprēķināta korelācija starp kategoriju relatīvo biežumu un laika perspektīvas piecu faktora modeļa rādītājiem. Cerību kategoriju un laika perspektīvas rādītāju statistiski nozīmīgā korelācija ir parādīta 2. tabulā.

2. tabula

**Cerību kategoriju relatīvā biežuma un laika perspektīvas savstarpējās
sakarības 17–18 gadus veciem vidusskolēniem (N=98)**

Kategorija	Negatīvā pagātne	Tagadnes hedonisms	Nākotne	Pozitīvā pagātne	Tagadnes fatālisms
Izglītība	-0,08	-0,17	0,25*	-0,05	-0,16
Nauda	-0,24*	0,10	-0,04	-0,01	-0,01
Sasniegumi	0,03	0,08	0,20*	-0,04	-0,06
Laulība	-0,13	-0,01	0,12	-0,08	-0,21*
Draugi/tuvi cilvēki	0,10	0,04	-0,06	0,20*	0,18
Es	0,05	0,32**	-0,07	-0,02	0,10
Mīlestība	-0,12	0,19	-0,12	0,22*	0,15
Atpūta/ceļojumi	0,10	0,14	-0,07	0,08	0,21*
Īpašums	0,19	0,05	-0,35**	-0,02	0,02
Aizbraukt no Latvijas	0,13	0,10	-0,23*	-0,04	-0,09

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Pētījums apstiprināja pieņēmumus par to, ka orientācija uz nākotni ir saistīta ar cerībām izglītības ($r(98)=0,25$, $p < 0,05$) un sasniegumu ($r(98)=0,20$, $p < 0,05$) jomās. Tika apstiprināts arī pieņēmums par pozitīvas pagātnes korelāciju ar attiecību kategorijām. Šeit parādās pozitīva korelācija ar cerībām uz attiecībām ar draugiem un tuviem cilvēkiem ($r(98)=0,20$, $p < 0,05$) un cerībām uz mīlestību ($r(98)=0,22$, $p < 0,05$).

Bažu kategoriju un laika perspektīvas rādītāju statistiski nozīmīgas korelācijas ir parādītas 3. tabulā.

3. tabula

**Bažu kategoriju relatīvā biežuma un laika perspektīvas savstarpējās sakarības
17–18 gadus veciem vidusskolēniem (N=98)**

Kategorija	Negatīvā pagātne	Tagadnes hedonisms	Nākotne	Pozitīvā pagātne	Tagadnes fatālisms
Veselība	-0,09	0,21*	-0,07	0,00	-0,07
Es	0,04	0,22*	-0,13	-0,07	-0,01

* $p < 0,05$

Pētījums neapstiprināja pieņēmumu par fatālisma korelāciju ar bažām par globālām problēmām ($r(98)=0,16$, $p=0,12$).

Iztirzājums

Skolēnu atbildēs noteiktās kategorijas kopumā ir līdzīgas kategorijām Austrālijas, Izraēlas un Somijas skolēnu atbildēs. Arī šo valstu skolēniem vadošās tēmas cerību aprakstā ir izglītība, nodarbošanās un ģimene (*Nurmi, Pool & Kalakoski, 1994; Nurmi, Pool & Seginer, 1995*). Gūtie rezultāti atbilst priekšstatiem par pusaudžu dzīves problēmām (*Adler, 1933*), attīstības uzdevumiem (*Havighurst, 1948/1974*), ka arī profesijas un turpmākā dzīves ceļa izvēli (*Nurmi, 1993*).

Tomēr, analizējot atbildes, atklājās arī jaunas kategorijas. Tika noteikta kategorija “es”, kas sevī iekļauj personības izaugsmi (“attīstīt radošas spējas”) un vērtības (“būt brīvam/ai”, “stabilitāte”). Atbildēs ar skolēna personību ir saistītas vairākas cerības un bažas. 1. tabulā redzam, ka cerību un bažu aprakstā šī kategorija atbildēs ir otra nozīmīgākā pēc relatīvā biežuma.

Salīdzinot atbilžu skaitu ar cerībām un bažām par sevi, skolēnu atbildēs ir maz bažu par citiem cilvēkiem. Pēc relatīva biežuma (1. tabula) pēdējās vietās ir bažas par laulību, ģimeni, bērniem un vecākiem. Jāatzīmē, ka ļoti mazs atbilžu skaits ir saistīts ar vecākiem, viņu veselību un attiecībām ar viņiem, tādēļ atbildes par vecākiem tika apvienotas vienā kategorijā. Skolēnu atbildēs pēc īpatsvara šī kategorija ieņem vienu no pēdējām vietām.

Pētījums liecina, ka skolēni ir vairāk norūpējušies par sevi. Viņi pamazām ieiet pieaugošo dzīvē, pieņem lēmumus, kas ietekmēs viņu turpmāko dzīvi (*Nurmi, 1993*), bet viņu pašu identitāte vēl nav pietiekami skaidri noteikta. Nenoteiktā identitāte saistās ar zināmu nedrošību par nākotni (*Erikson, 1959*), kas reizēm traucē saistīt savus plānus ar citiem cilvēkiem.

Pētījumā atsevišķi tika noteikta kategorija “aizbraukt no Latvijas”. Tā ir atbilstoša Latvijas skolēniem, krievu jauniešu vidū – nākotnes redzējuma sastāvdaļa. Jāatzīmē, ka pastāv negatīvā korelācija starp cerībām aizbraukt no Latvijas un orientāciju uz nākotnes mērķiem (2. tabula). No vienas puses, indivīdi, kas nesaista savu nākotni ar Latviju, necenšas sasniegt savus mērķus šajā valstī, taču, no otras puses, jo mazāk viņi ir orientēti uz nākotnes mērķu sasniegšanu, jo grūtāk viņiem būs sasniegt tos arī jaunajā dzīves vietā.

Jo vairāk cerību tiek saistītas ar izglītību, jo vairāk bažu parādās saistībā ar globālām problēmām. Tas neatbilst iepriekšējo pētījumu rezultātiem (*Nurmi, Pool & Kalakoski, 1994; Nurmi, Pool & Seginer, 1995*). Globālo problēmu dominēšanu bažu aprakstā var skaidrot ar sociāli politiskā konteksta mijiedarbību ar nākotnes bažu saturu (*Nurmi, Pool & Kalakoski, 1994*). Austrālijas skolēnu atbildēs augstāks globālo problēmu skaits tika skaidrots ar pētījuma laikā notikušajām diskusijām par globālām ekoloģiskām problēmām. Taču ne vienmēr var novērot sociāli politisko notikumu efektu. Piemēram, Izraēlas skolēni pēc kara Persijas līcī 1991. gadā neizrādīja vairāk bažu par globālām problēmām, nekā Somijas vai Austrālijas skolēni. Tas tika skaidrots ar Izraēlas jauniešu tendencēm represēt negatīvas atmiņas un ātri “atgriezties normālajā stāvoklī” (*Nurmi, Pool & Seginer, 1995*).

Šī pētījuma laikā atkārtojas ASV karš ar Irāku. Anketas tika izpildītas 2003. gada pavasarī, kad ASV bruņotie spēki bija sākuši bombardēt Irāku. Globālo problēmu īpatsvara pieaugums skolēnu atbildēs, visticamāk, varētu būt saistīts ar kara darbības sākumu un mediju aktivitāti. Negatīvo globālo notikumu īpatsvara pieaugums ir viens no skaidrojumiem tam, ka pētījums neapstiprināja hipotēzi par fatālisma rādītāju saistību ar bažām par globālām problēmām. Savas bažas par globālām problēmām saistīja ne tikai fatāli noskaņotie indivīdi, bet arī citi, kas reaģēja uz esošo politisko situāciju.

Vienlaikus jāatzīmē, ka nav konstatētas bažas vai cerības, kas būtu saistītas ar militāro dienestu. Viens no skaidrojumiem ir tas, ka ne visiem krievu skolēniem ir Latvijas pilsonība, tādēļ kara dienests attiecas tikai uz daļu skolēnu. Cits skaidrojums varētu būt profesionālās armijas izveidošanas perspektīvas.

Pētījums apstiprināja pieņēmumu par orientācijas uz nākotni pozitīvo saistību ar cerībām izglītības un sasniegumu jomās. Tas atbilst Zimbardo un Boida (1999) datiem – uz nākotni orientētiem indivīdiem, sasniedzot mērķus, ir raksturīgi augsti standarti un ambīcijas.

Tika apstiprināta arī pozitīvas pagātnes pozitīva korelācija ar cerībām uz attiecībām ar citiem cilvēkiem un mīlestību. Indivīdi ar izteiktāku pozitīvu attieksmi pret pagātņi vairāk saistīja savas cerības ar mīlestību. Viņu nākotnes redzējums bija saistīts ar draugiem un tuviem cilvēkiem. Tas atbilst atsevišķo gadījumu analīzes rezultātiem (Zimbardo & Boyd, 1999) – indivīdi ar izteiktu pozitīvu attieksmi pret pagātņi, neskatoties uz zināmu intraversiju, uztur draudzīgas attiecības un ir tajās iesaistīti.

Negatīvam pagātnes redzējumam pastāv vienīgi savstarpēja sakarība ar cerību rādītājiem. Tā ir negatīva korelācija ar cerībām uz finansiālo labklājību. Ja samazinās cerības uz labklājību, indivīdiem, kas saredz savu pagātņi kā negatīvu, ir saistība ar viņu zemo motivāciju sasniegt mērķus nākotnē un negatīvu attieksmi pret tagad notiekošo (Zimbardo & Boyd, 1999).

Pētījumā tika konstatēta hedonisma rādītāju pozitīva saistība ar cerībām un bažām par sevi, kā arī ar bažām par savu veselību. Augstākie hedonisma rādītāji bija saistīti ar lielāku fokusēšanos uz sevi, kas varētu būt aizsargmehānisms pret vēl neskaidru, bet biedējošu nākotņi (Fraisse, 1964). Jāmin, ka hedoniski noskaņoto indivīdu tieksmes uzdzīvot, riskēt un nerēķināties ar iespējamām sekām (Zimbardo & Boyd, 1999) patiesi var apdraudēt viņu veselību.

Jāatzīmē, ka pētījuma rezultātu vispārinājums ir ierobežots izvēlētajās krievu skolēnu populācijas dēļ. Rezultātus var attiecināt uz izlaiduma klašu skolēniem, kas, beidzot skolu, nokļūst nopietnas izvēles priekšā. Kā vēl viens ierobežojums minama politiskā situācija pētījuma laikā, kas saistās ar bažu satura izmaiņām. Taču, no otras puses, pētījuma rezultāti arī atbilst laika perspektīvas individuālo atšķirību analīzes rezultātiem (Zimbardo & Boyd, 1999) un skolēnu cerību un bažu starpkultūru pētījumu rezultātiem (Nurmi, Pool & Kalakoski, 1994; Nurmi, Pool & Seginer, 1995).

Nākotnes perspektīvas turpmākai izpētei nepieciešams veikt pētījumu krievu un latviešu skolēnu vidū, lai atklātu atšķirības ar nākotņi saistītām cerībām un bažām. Tas ļaus skolēnu atbildēs pārbaudīt izdalīto kategoriju noturīgumu. Būtu svarīgi fokusēties uz Latvijas skolēnu bažu satura analīzi. Iespējams, ka nozīmīgākās kategorijas bažu aprakstā būs saistītas ar politiskās situācijas izmaiņām. Nākotnes perspektīvas struktūras aprakstu var papildināt šīs struktūras analīze. Tas būs iespējams, ja vērā tiktu ņemts laika perspektīvas dziļums (Nuttin, 1985) un iespējas to pētīt empīriski (Nurmi, 1987). Cerību un bažu kategoriju izvietoējums nākotnes laika perspektīvā ļaus noskaidrot latviešu un krievu vidusskolu beidzēju nākotnes modeļus.

Var secināt, ka pētījuma rezultāti vēlreiz apstiprina to, ka jauniešu cerību saturs atbilst viņu vecumam raksturīgajiem svarīgākajiem uzdevumiem: izglītībai, darbam un ģimenei. Vienlaikus individuālās atšķirības laika perspektīvā ir saistītas ar atšķirīgo, ar nākotņi saistīto cerību un bažu saturu. Tādēļ, lai apskatītu skolēnu nākotnes perspektīvu, ir svarīgi ņemt vērā individuālās atšķirības laika perspektīvā.

LITERATŪRA

- Adler, A. (1933). *Der Sinn des Lebens*. Wien und Leipzig: Verlag Dr. Rolf Passer.
- Elder, G. Jr. (1985). Perspectives on the life course. In G. Elder, Jr. (Ed.), *Life course dynamics* (pp. 23–49). Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Erikson, E. (1959). *Identity and the life cycle*. New York: International Universities Press.
- Fraisse, P. (1964). *The psychology of time*. London: Eyre & Spottiswood.
- Havighurst, R. (1974). *Developmental tasks and education*. New York: McKay. (Original work published in 1948.)
- Koļesovs, A. (2002). The relation between time perspective and locus of control in high school students. *Baltic Journal of Psychology*. Vol. 3, No. 2, pp. 7–19.
- Koļesovs, A. (2003). Laika perspektīvas koncepcijas psiholoģijā. *Latvijas Universitātes raksti*. 664. sēj.: Psiholoģija, 21.–28. lpp.
- Lewin, K. (2000). Time perspective and morale. In G. Watson (Ed.), *Civilian morale*. Chapter IV. Boston: Houghton Mifflin. (Original work published in 1942.)
- Nurmi, J.-E. (1987). Age, sex, social class, and quality of family interaction as determinants of adolescents' future orientation: a developmental task interpretation. *Adolescence*, Vol. XII, No. 88, 977–991.
- Nurmi, J.-E. (1991). How adolescents see their future? A review of the development of future orientation and planning. *Developmental review*, 11, 1–59.
- Nurmi, J.-E. (1993). Adolescent development in an age-graded context: the role of personal beliefs, goals, and strategies in the tackling of developmental tasks and standards. *International Journal of Behavioral Development*, 16 (2), 169–189.
- Nurmi, J.-E., & Lainekivi, J. (1991). Verbal fluency and the measurement of future-oriented goals and hopes: A comparison of questionnaire and interview data. *Perceptual and motor skills*, 72, 1–2.
- Nurmi, J.-E., Pool, M., & Kalakoski, V. (1994). Age differences in adolescent future-oriented goals, concerns, and related temporal extension in different sociocultural contexts. *Journal of Youth and Adolescence*, Vol. 23, No. 4, 471–487.
- Nurmi, J.-E., Pool, M., & Seginer, R. (1995). Tracks and transitions – a comparison of adolescent future-oriented goals, explorations, and commitments in Australia, Israel, and Finland. *International Journal of Psychology*, 30 (3), 355–375.
- Nuttin, J., & Lens, W. (1985). *Future time perspective and motivation: Theory and research method*. Leuven & Hillsdale, NJ: Leuven University Press & Erlbaum.
- Sila, N. (2003). *Laika perspektīvas un cerības rādītāju savstarpējās sakarības vidusskolas izlaiduma klašu skolēniem*. Latvijas Universitāte. Maģistra darbs (nepublicēts materiāls).
- Trommsdorff, G. (1983). Future orientation and socialization. *International Journal of Psychology*, No. 18, 381–406.
- Trommsdorff, G. (1994). Future time perspective and control orientation: social conditions and consequences. In Z. Zaleski (Ed.), *Psychology of future orientation*. (pp. 39–62). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Van Calster, K., Lens, W., & Nuttin, J. (1987). Affective attitude toward the personal future: impact on motivation in high school boys. *American Journal of Psychology*, vol. 100, No. 1, 1–13.

- Zimbardo, P. G., & Boyd J. N. (1999). Putting time in perspective: a valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 77, No. 6, 1271–1288.
- Левин, К. (2000). Теория поля и научение. В К. Левин, *Теория поля в социальных науках*. (с.81–107), СПб.: “Сенсор”. (Оригинал работы опубликован в 1942).
- Левин, К. (2000). Теория поля и эксперимент в социальной психологии. В К. Левин. *Теория поля в социальных науках*. (с. 81-107), СПб.: “Сенсор”. (Оригинал работы опубликован в 1939).
- Леонтьев. А. (1975). *Деятельность. Сознание. Личность*. М.: Политиздат.

Hopes and Fears about the Future in 17 to 18 Year Old Russian Students’ Time Perspective

Summary

The study deals with the content of students’ future perspective in relation to individual differences in time perspective. The research involved 102 High School students from Riga Russian-speaking schools with average age – 17,5, fifty-eight percent were females. Hopes and Fears Questionnaire (Nurmi, 1987), and Zimbardo Time Perspective Inventory (Zimbardo & Boyd, 1999) were used to study the content and individual differences in time perspective. Results confirm that the content of hopes of High School students corresponds to the major developmental tasks of this age group, namely, education, occupation, and family. At the same time, individual differences in time perspective are related to distinctive subject of hopes and fears.

Key words: time perspective, future, hopes, fears.

Kvalitatīvās metodes sociālo priekšstatu pētījumos

Qualitative Methods in Social Representations Research

Viesturs Renģe un Ivars Austers

LU, Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa

E-pasta adrese korespondencei: renge@lu.lv

Kvalitatīvās metodes var tikt izmantotas atšķirīgu pētījumu paradigmu ietvaros: pozitīvisma (empīrisma), postpozitīvisma (kontekstuālisma) un postmodernisma (konstrukcionisma) ietvaros. Rakstā tiek analizēta kvalitatīvo metožu loma šajās paradigmās. Īsumā ir izklāstīta sociālo priekšstatu teorija, kurā sociālie priekšstati ir definēti kā ikdienas komunikācijā radīti domāšanas un spriešanas formu kopumi. Nesistemātiski izvēlētu mūsdienu sociālo priekšstatu pētījumu analīze ļauj izdarīt secinājumu, ka kvalitatīvo pētījumu metodes (intervijas, fokusa grupas, tekstu, zīmējumu un fotogrāfiju analīze) tajos galvenokārt tiek izmantotas pozitīvisma un postpozitīvisma paradigmu ietvaros.

Atslēgvārdi: sociālie priekšstati, kvalitatīvās metodes, paradigmas.

Vispirms pievērsīsimies kvalitatīvo pētījumu izpratnei un to attiecībām ar kvantitatīvajiem pētījumiem, kā arī to vietai atšķirīgās zinātnisko pētījumu paradigmās. Grūti sniegt precīzu kvalitatīvā pētījuma definīciju, jo, kā norāda Normans Denzins un Ivonna Linkolna (*Denzin & Lincoln, 1998, 32*), “jebkurš mēģinājums sniegt būtisku kvalitatīvā pētījuma definīciju prasa to apstākļu kvalitatīvu analīzi, kas ir radījuši šādu definīciju”. Pētījums var tikt uzskatīts par kvalitatīvu, ja tas atbilst sekojošiem nosacījumiem:

- 1) pētījums tiek orientēts uz atklājumu un hipotēžu izvirzīšanu, nevis uz to apstiprināšanu, notiek dabiskos apstākļos, uzmanība tiek pievērsta tipiskām situācijām un notikumiem, galvenās metodes: novērošana, strukturētas un daļēji strukturētas intervijas, tekstu un dokumentu ievākšana, audio un video ieraksti;
- 2) datu apkopošanā skaitļu vietā galvenokārt tiek izmantota valoda: dienasgrāmatas, novērojumu un interviju pieraksti, dokumenti, teksti radio un televīzijā, raksti presē.

Kvalitatīvais pētījums ir objekta pētīšana tā dabiskajā vidē, interpretācija, balstoties uz jēgu, ko tam piešķir cilvēki. Vārds “kvalitāte” uzsver procesu un nozīmju pētīšanu, kas netiek mērītas kvantitatīvi – apjoma, intensitātes vai biežuma ziņā. Pētnieki pasvīturo to, ka realitāte ir sociāli konstruēta, pētnieks un pētāmais ir cieši saistīti, situācija un vērtības ietekmē pētījumu.

Kvalitatīvie pētījumi nereti tiek pretstatīti kvantitatīvajiem (*Bryman, 1988, Lincoln & Guba, 1985*), tomēr lielākā daļa pētnieku uzskata, ka mūsdienu pētījumos tiek izmantota daudzveidīga metodoloģija, kas sevī ietver gan kvalitatīvā, gan kvantitatīvā pētījuma aspektus (*Miles & Huberman, 1994, Hammersley, 1996*). Tiek norādīts, ka dihotomija starp kvantitatīvajiem un kvalitatīvajiem pētījumiem ir tikai šķietama

(Hammersley, 1996). Skaitļu valodas aizstāšana ar tādiem vārdiem kā “reti”, “bieži”, “reizēm”, “tipiski”, “netipiski” u. tml., liecina par dažādiem precizitātes līmeņiem, bet nemaina apraksta būtību. Tāpat kvalitatīvajos lauka pētījumos izmantotās sistemātiskās novērošanas un daļēji strukturēto interviju metodes arī rada zināmā mērā “mākslīgu vidi” datu ieguves procesā, tāpēc tās nevar pilnībā pretstatīt eksperimentiem laboratorijas apstākļos (Hammersley, 1996). Tradicionāli kvantitatīvie pētījumi tiek uzskatīti par deduktīviem, kvalitatīvie – par induktīviem, tomēr visi pētījumi sevī ietver gan deduktīvos, gan induktīvos aspektus (Hammersley, 1996).

Eklektiskās pētījumu metodoloģijas īpatnības ir atkarīgas no kopējās pieejas jeb paradigmas¹, kuras ietvaros šie pētījumi tiek veikti. Lai gan pastāv uzskats, ka kvantitatīvie un kvalitatīvie pētījumi balstās uz pilnīgi atšķirīgām paradigmām (Lincoln & Guba, 1985), lielākā daļa pētnieku tomēr pieņem, ka kvalitatīvās pētījumu metodes tiek lietotas dažādu paradigmu ietvaros (Cropley, 2002; Denzin & Lincoln, 1998; Henwood, 1996).

Kvalitatīvo pētījumu metodoloģijai veltītajos rakstos parasti, taču ne vienmēr, balstoties uz skaidriem kritērijiem, tiek nodalītas trīs paradigmas, turklāt viena un tā pati paradigma bieži vien tiek dažādi apzīmēta. Autori nepretendē uz šo paradigmu dalījuma un raksturojuma kritisku analīzi no zinātnes filozofijas pozīcijām. Vispārināts paradigmu apraksts ir nepieciešams kā instruments tālākajai sociālo priekšstatu kvalitatīvo pētījumu analīzei.

Kā pirmo var nosaukt *pozitīvisma*² paradigmu. Tradicionāli pozitīvisms tiek saistīts ar franču filozofa Ogista Konta (*Comte*) uzskatu, ka jebkuras patiesas (“pozitīvas”) zināšanas var tikt iegūtas tikai objektīvu empīrisku pētījumu rezultātā un pretendē uz “universālu” patiesību atklāšanu. Plašākā nozīmē te ir jāietver pozitīvisma ideju tālākā attīstība 20. gs. Sākotnēji par zinātnisko pētījumu mērķi šajā paradigmā tika uzskatīta universālu uzvedības principu un likumu atklāšana, izmantojot hipotētiski deduktīvo metodi. *A priori* izvirzītas hipotēzes tiek verificētas vai noraidītas, balstoties uz empīriskiem pētījumiem. K. Popers (*Popper*, 1964) verifikācijas principu papildināja ar atspēkojamības (falsificējamības) principu – jebkuram uz zinātnei attiecināmam apgalvojumam ir jābūt formulētam tā, lai pastāvētu iespējas to atspēkot ar empīrisku pētījumu palīdzību. Uz šo apgalvojumu var balstīties, kamēr nav pierādīts pretējais, līdz ar to zinātniska atziņa nepretendē uz “patiesību pēdējā instancē”.

Lai gan apzīmējums “modernisms” biežāk tiek attiecināts uz virzieniem 20. gs. mākslā, literatūrā, arhitektūrā u. c. kultūras sfērās, nereti to kā sinonīmu pozitīvisma paradigmas apzīmēšanai lieto plašākā nozīmē (Denzin & Lincoln, 1998; Locke & Golden-Biddle, 2002), uzsverot sociālo zinātņu iespējas pētīt jautājumus, kas agrāk tika uzskatīti vienīgi par filozofijas prerogatīvu. Tāpat ir sastopams arī apzīmējums “empīrisms” (Henwood, 1996) – ne tik daudz filozofiskā nozīmē, kā akcentējot stingras prasības pētījumu ticamībai un validitātei. Šīs paradigmas veidošanās un nostiprināšanās sociālajās zinātnēs tiek attiecināta uz laika periodu līdz 20. gs. 70. gadiem (Denzin & Lincoln, 1998). Kvalitatīvās metodes tiek izmantotas, lai

¹ Paradigma – noteikts pasaules uzskats, ko veido vērtības, pārliecības un metodoloģiskie pieņēmumi (Kuhn, 1970).

² Pozitīvisms – uzskats, ka ir iespējams gūt objektīvu priekšstatu par pastāvošo pasauli, ka zinātniskā metode ļauj iegūt zināšanas, kas objektīvi atspoguļo reālo pasauli.

noskaidrotu, kā ir radušies kvantitatīvajos pētījumos iegūtie rezultāti, vai arī, lai izvirzītu hipotēzes, kas pēc tam tiek pārbaudītas ar kvantitatīvo metožu palīdzību. Pirmie kvalitatīvie pētījumi sociālajās zinātnēs (socioloģijā un antropoloģijā) tika uzsākti 1900. gadā (t. s. lauka novērojumi). Daudzas kvalitatīvā pētījuma metodes (novērošana, stāstījumu un protokolu analīze) tika izveidotas klasiskās etnogrāfijas ietvaros. Lai gan kvalitatīvās metodes tika izmantotas jau Tomasa un Znaņeckā sociālo attieksmju pētījumos (*Thomas & Znaniecki, 1927*) 20. gs. sākumā, psiholoģijā tās nostiprinājās pakāpeniski, plašāku atzīšanu iegūstot tikai 20. gs. 90. gadu sākumā. Šīs pieejas ietvaros psiholoģijā izplatījās tādas metodes kā intervijas, fokusa grupas (intervija grupā par noteiktu tematu), atsevišķu gadījumu analīze (*case analysis study*). Ar to palīdzību iegūtie dati tiek apstrādāti ar matemātiskām metodēm, mūsdienās izmantojot speciālas datorprogrammas – Access, SPSS, Word-Processing Files, NUD, IST, Etnograph u. c. (*Bachiochi & Weiner, 2002*). Rezultātu ticamības paaugstināšanai tiek izmantota triangulācija (Kvale, 1996) – paralēla kvalitatīvo un kvantitatīvo metožu izmantošana. Piemēram, tiek izmantota aptaujas lapa un intervija ar tiem pašiem respondentiem. Pozitīvisma paradigmas ietvaros izveidojās arī kontentanalīze, kas ļauj kvantificēt kvalitatīvajā pētījumā iegūtus datus (*Henwood, 1996*). Kontentanalīzes uzticamības pārbaudei var lietot statistiskās metodes: proporcionālo kļūdas samazināšanu (*Proportional Reduction of Error*) Kohena (*Cohen, 1960*), kapas aprēķināšanu.

Otrā ir *postpozitīvisma*³ jeb interpretatīvā paradigma, kuras vēsturiskā veidošanās notiek laikā no 20. gs. 70. gadu beigām līdz 90. gadu sākumam (*Denzin & Lincoln, 1998*). Arī šajā paradīgmā kvalitatīvie pētījumi tiek uzskatīti par kvantitatīvo pētījumu sastāvdaļu, tikai hipotētiski deduktīvās metodes vietā dominē induktīvā metode – no empīriskiem novērojumiem uz konceptualizāciju. Ņemot vērā to, ka šajā pieejā liels uzsvars tiek likts uz sociālo kontekstu, šīs paradigmas apzīmēšanai tiek lietots arī jēdziens “kontekstuālisms” (*Henwood, 1996*). Šīs paradigmas ietvaros sociologi Barnijs Gleisers un Anselms Strauss (*Glaser & Strauss, 1967*) radīja “pamatotās teorijas”⁴ (*grounded theory*) jēdzienu. Gleizers un Strauss savos pētījumos centās ņemt vērā pētāmo parādību un procesu sociālo kontekstu. Uz postpozitīvisma paradīgmu tiek attiecināta arī etoģēnika (*ethogenics*) (*Henwood, 1996*). Etoģēnika ir pieeja sociālās mijiedarbības pētījumos, kas aplūko darbību nozīmi no darbojošos personu viedokļa kā pašu būtiskāko šo darbību zinātniskajā izpratnē. Etoģēnikas pamatlicējs ir filozofs Roms Harre (*Harré*). No etoģēnikas viedokļa tiek apšaubīta kontrolējamo eksperimentu ekoloģiskā validitāte (tiek ignorēta eksperimenta kā sociālās epizodes īpašā daba, eksperimenta dalībniekiem netiek dota iespēja izmantot savus resursus, piemēram, apspriest notiekošā jēgu, eksperimenta dalībnieki tiek uztverti kā pasīvi “subjekti”). Etoģēnikā tiek izvirzītas alternatīvas pozitīvistikajai eksperimentālajai sociālajai psiholoģijai, pievēršoties sociālās identitātes, personiskās identitātes un ķermeņa izjūtas sociālās konstruēšanas jautājumiem (*Harré, 1979*). Saskaņā ar interpretatīvo paradīgmu, zinātnisko pētījumu uzmanības centrā ir subjektīvā realitāte,

³ Postpozitīvisms – uzskats, ka ir iespējams gūt tikai daļēji objektīvu viedokli par pasauli, jo visas metodes ir nepilnīgas.

⁴ Pamatotā teorija – teorija, kas ir radīta, pamatojoties uz daļēji strukturētām intervijām, lauka novērojumiem, atsevišķu gadījumu analīzi (*Pidgeon, 1996*). Atšķirībā no kontentanalīzes pastāv abpusēja ietekme starp datu ievākšanas procesu un datu analīzi.

kopējā pasaules izpratne kā komunikācijas rezultāts, vērtības un uzskatu atkarība no dažādām grupām un kontekstiem. Līdzās novērojumu metodei nozīmīgu vietu kvalitatīvajos pētījumos sāk ieņemt atvērtu jautājumu izmantošana, daļēji strukturētās intervijas, fokusa grupas.

Visbeidzot, pirms ceturtdaļgadsimta sāka veidoties *postmodernisma*⁵ paradigma (Denzin & Lincoln, 1998). Postmodernisma tradīcija ir izaicinājums uzskatam, ka zinātne (it īpaši sociālās zinātnes) var pretendēt uz absolūtu patiesību atrašanu. Postmodernisma tradīcija sociālajā psiholoģijā tiek dēvēta par “sociālo konstrukcionismu” (*social constructionism*) (Smith, 2001) vai vienkārši par “konstrukcionismu” (Henwood, 1996).

Sociālā konstrukcionisma pamatprincipus ir izstrādājis psihologs Kenets Gergens (Gergen, 1994). Sociālajā psiholoģijā viņš izvirzīja divus uzdevumus: esošās sociālās psiholoģijas dekonstruēšanu un postmodernisma psiholoģijas konstruēšanu (Gergen, 1994).

Sekojojot Ž. Deridā (Derrida), M. Fuko (Foucault) un Ž. Lakāna (Lacan) iedibinātajai tradīcijai, tiek saskatītas pretrunas sociālās psiholoģijas tekstos un atklātas slēptās varas attiecības (Woods, 1999). Sociālais konstrukcionisms parāda, kā sociālās psiholoģijas aksiomas palīdz uzturēt negodīgu ekonomisko resursu un varas sadali. Pēc K. Gergena domām, līdzšinējie sociālās psiholoģijas pieņēmumi satur rasistiskas vērtības, sludina egoistisku vai narcistisku dzīves veidu, noliedz alternatīvas Rietumu individuālistiskajam dzīves veidam. Empīriskā zinātne nav prognostiska praktiskās dzīves situācijās. Cilvēka pētīšana mākslīgi radītos laboratorijas apstākļos, neņemot vērā sociālo kontekstu, nevar kalpot par pierādījumu kādai teorijai. Tiek ignorēts apstākļis, ka zinātnes metodoloģija nosaka to, kādas zināšanas tiks iegūtas, nevis tās atklāj (Gergen, 1998). Eksperiments nav “neitrāls” – tā daļēnieki piedalās tajā ar saviem personiskajiem uzskatiem un attieksmēm, savu ideoloģiju. Tiek kritizēts pieņēmums, ka dati ir neitrāli attiecībā pret teoriju un tāpēc var tikt attiecināti uz “reālās pasaules” īpašībām. No sociālā konstrukcionisma viedokļa nepastāv novērošana tīrā veidā. Jebkurā novērošanā ir jau esošs skatījuma punkts, vienalga, vai tas nāk no teorētiskās pieejas, vai ir radies iemācīšanās un akulturācijas rezultātā (Semin, 1996). Postmodernisma pārstāvis Steinārs Kvāle (Kvale, 1998) uzskata, ka galvenā vieta pētījumos ir jāierāda diskursu analīzei (*discourse analysis*) un retorikai (*rhetoric*).

Diskurss sociālā konstrukcionisma kontekstā (Potter & Wetherell, 1987; Edwards & Potter, 1992) iekļauj sevī visus verbālās interakcijas veidus (gan formālos, gan neformālos) un visa veida rakstītos tekstus. Teksts kļūst par zinātnes metaforu.

Retorika ir diskursa pārliecināšanas aspekts. No sociālā konstrukcionisma viedokļa sociālā psiholoģija pēc savas būtības ir retoriska, pārliecināšana, tāpēc attieksmju un kognīciju pētīšanas vietā ir jāpievēršas retoriskajām atklāsmēm. “Jaunā retorika” (*the new rhetorics*) pievēršas valodas pārliecināšanas aspektiem, it īpaši saistībā ar pašas psiholoģijas valodu un valodu, kurā cilvēki formulē savus uzskatus par sociāliem jautājumiem. Zinātniskie teksti nav neitrāli “realitātes” apraksti, tie ir retoriski, tiecas

⁵ Postmodernisms – plašs virziens mākslā, literatūrā, arhitektūrā un zinātnē, kas apstrīd universālu patiesību pastāvēšanu un veicina viedokļu mainību un daudzveidīgumu. Radies kā pretreakcija modernismam (šajā gadījumā – pozitīvismam).

pārlicināt lasītājus. Zinātnisko tekstu analīze no retorikas viedokļa mēģina atklāt tos teorētiskos pieņēmumus, kurus tekstu autori izmanto kā neapstrīdamus. Sociālie psihologi var pētīt domāšanu diskusiju grupās, analizējot valodu, kas tiek izmantota argumentācijai (*Billig*, 1996).

Kvalitatīvie pētījumi postmodernisma paradigmā noraida pozitīvismu un ideju, ka pastāv kādi objektīvi fakti. Pētāmās parādības tiek uzskatītas par pašu pētnieku vai pētāmo konstruktiem, kas tiek radīti viņu savstarpējā mijiedarbībā. Kā galvenais metodoloģiskais princips tiek izmantota interpretatīvā analīze (tekstu dekonstrukcija). Tiek izaicināts uzskats, ka zinātne var būt brīva no pētnieku vērtībām, ka tā var būt objektīva. Realitāte ir tas, ko par tādu reprezentē konkrētas diskursīvās vai valodas sistēmas un prakses noteiktā sociāli vēsturiskajā kontekstā. Ir daudzveidīgas realitātes un patiesības, nevienai nav privilēģiju būt pārākai pār citu (ieskaitot zinātņi) (*Denzin & Lincoln*, 1998). Tiek uzskatīts, ka kvalitatīvajiem pētījumiem ir sava patstāvīga paradigma un tie nav kvantitatīvo pētījumu sastāvdaļa (*Woolgar*, 1996).

Var konstatēt, ka pozitīvisma (modernisma) paradigmā kvalitatīvajiem pētījumiem ir jāatbilst tādiem pašiem ticamības un validitātes kritērijiem kā kvantitatīvajiem pētījumiem, kas galvenokārt balstās uz hipotētiski-deduktīvo metodi. Postpozitīvisma paradigmā priekšplānā izvirzās induktīvā metode, un kvalitatīvie pētījumi iegūst patstāvīgu nozīmi, savukārt postmodernisma paradigmas ietvaros kvalitatīvie pētījumi tiek pretstatīti kvantitatīvajiem.

Īpašu vietu kvalitatīvo pētījumu vidū ieņem franču psihologa Serža Moskoviči (*Moscovici*) sociālo priekšstatu (*social representations*) teorija⁶. Psiholoģisko teoriju klasifikācija, balstoties uz to piederību tai vai citai paradigmai, nav viegls uzdevums, kas Moskoviči pieejas gadījumā ir īpaši sarežģīta. No vienas puses tā aicina pievērsties sociālajam kontekstam, praktiskām dzīves situācijām, noskaidrot, kā sociālie priekšstati tiek konstruēti ikdienas komunikācijā, “veselā saprātā” (*common sense*) līmenī, kas to ārēji tuvina sociālajam konstrukcionismam. No otras puses, Moskoviči noraidoši izturas pret mēģinājumiem atteikties no empīrisma zinātniskajos pētījumos un kritiski uztver Gergena pamatpostulātus. Jāņem vērā arī tas, ka tālākajos pētījumos Moskoviči piedāvātā sociālo priekšstatu pētījumu metodoloģija tika vairāk vai mazāk transformēta. Šajā raksta daļā mēs vispirms īsi pievērsīsimies galvenajām Moskoviči atziņām, viņa diskusijai ar K. Gergenu. Tad, analizējot atsevišķos sociālo priekšstatu pētījumos lietotās kvalitatīvās metodes un to izmantošanas veidu, mēģināsim atrast atbildi uz jautājumu – kuras (vai kuru) paradigmu ietvaros tiek izmantotas kvalitatīvās metodes sociālo priekšstatu pētījumos?

Sociālie priekšstati ir veselā saprātā “teoriju” formā sabiedrībā vispārpieņemtas sociālas idejas, kuru galvenā funkcija ir padarīt pasauli jēgpilnu un atvieglot komunikāciju. Sociālie priekšstati “nepārstāv vienkārši “uzskatus par”, “tēlus”, vai “attieksmes pret”, bet gan “teorijas” un zināšanu “nozāres”, gatavas atklāt un organizēt realitāti” (*Moscovici*, 1981, 181). Tie ir sava veida atskaites punkti, kas nodrošina perspektīvu, no kuras indivīds vai grupa var vērot un interpretēt notikumus, situācijas utt. Šie atskaites punkti balstās uz jēdzieniem, ko cilvēks izmanto komunikācijā ar citiem indivīdiem.

⁶ Sīkāk par šo teoriju sk. V. Reņģes un I. Austera rakstu (2003).

Moskoviči uzskata, ka jāpēta jaunu zināšanu apgūšana un to apvienošanās ar jau esošajām zināšanām komunikācijas ceļā. “Ar sociālajiem priekšstatiem mēs saprotam jēdzienu, apgalvojumu un skaidrojumu kopumu, kas rodas ikdienas dzīvē starppersonu komunikācijas gaitā. Mūsu sabiedrībā tie ir tradicionālo sabiedrību mītu un ticējumu ekvivalents; var teikt, ka tie ir “veselā saprāta” mūsdienu versija” (*Moscovici*, 1981, 181).

Sociālo priekšstatu teorija veidojās, pētot priekšstatus par psihoanalīzi Francijas sabiedrībā 20. gs. 50. gados (*Moscovici*, 1976). Turpmākie pētījumi tika veltīti priekšstatiem par slimībām un veselību (*Herzlich*, 1976; *Jodelet*, 1984; *de Rosa*, 1987). Pēdējos desmit gados sociālo priekšstatu pētījumu sfēra ir strauji paplašinājusies. Tiek pētīti sociālie priekšstati par nacionālo identitāti (*Augoustinos*, 1993; *Orfali*, 2000), demokrātiju (*Markova*, *Moodie & Plichova*, 2000), visumu (*Nasciemento-Schulze*, 1999), intelektu (*Raty*, 2001) u. c.

Lai gan sociālo priekšstatu pētījumi ir sākušies arī Amerikā un Austrālijā, tomēr galvenokārt tie tiek veikti Eiropā. Tas apstiprina Vilema Duāza (*Doise*, 1986) konstatētās atšķirības amerikāņu un eiropiešu sociālpsiholoģiskajos pētījumos. Amerikāņu sociālā psiholoģija galvenokārt analizē atsevišķa indivīda sociālās izziņas mehānismus un indivīdu mijiedarbību konkrētās situācijās. Sociālie psihologi Eiropā savos pētījumos cenšas ņemt vērā indivīdu sociālo pozīciju atšķirības, piederību dažādām grupām, ideoloģijas noteikto indivīda uzskatu, vērtību un normu sistēmu (*Doise*, 1986). Pats S. Moskoviči uzskata, ka sociālo priekšstatu pētījumiem ir jānovērš līdz šim pastāvējusī vienpusība sociālās izziņas psiholoģijā – pievēršanās tikai abstraktām sociālās informācijas apstrādes likumsakarībām (*Moscovici*, 1984).

Tomēr gan K. Gergens, gan pats S. Moskoviči noliedz sociālo priekšstatu teorijas saistību ar sociālo konstrukcionismu. Pēc Gergena domām, S. Moskoviči teorija ir tikai “pāraksfīta” sociāli kognitīvā paradigma sociālajā psiholoģijā. Līdz ar to pret kognitīvo pieeju vērsta kritika tiek attiecināta arī uz sociālo priekšstatu teoriju (*Gergen*, 1997).

Pats Moskoviči cenšas norobežoties gan no sociāli kognitīvās pieejas, gan no sociālā konstrukcionisma. Pēc viņa domām, kognitīvie psihologi nesaskata būtiskas atšķirības starp individuālajiem priekšstatiem un sociālajiem priekšstatiem, par nozīmīgākiem uzskatot pirmos. Sociāli kognitīvajā pieejā pieņemtajā sociālo stereotipu paradigmā “no stereotipiem brīvi” zinātnieku uzskati un zināšanas (“patiesības”) tiek pretstatīti sabiedrībā izplatītajiem “veselā saprāta” viedokļiem, kas ir jāvērtē kā nepilnīgi un kļūdaini. Ne mazāk kritiski Moskoviči ir noskaņots pret sociālo konstrukcionismu, kas, pēc Moskoviči domām, pēc savas būtības neatšķiras no pozitīvisma, ko tas kritizē. Kritizējot empīrismu, sociālie konstrukcionisti empīriski balstās uz novērojumiem un diskursu analīzi. Aprakstoša pieeja ir raksturīga arī pozitīvismam, arī pozitīvistu (Puankarē) uzskata, ka teorijas ir jāvērtē nevis pēc to “objektīvā patiesīguma”, bet gan pēc to noderīguma (tas ir, cik lielā mērā tā spēj izskaidrot un prognozēt pētāmos fenomenus). Pārmetot pozitīvismam pretenzijas uz patiesības monopolu, sociālais konstrukcionisms pats pretendē uz “vienīgās pareizās” pieejas statusu. Moskoviči secina, ka līdz ar to sociālā konstrukcionisma radikālisms ir tikai šķietams (*Moscovici*, 1997).

S. Moskoviči sociālo priekšstatu pieeja ļauj pievērsties cilvēku ikdienas domāšanas un izpratnes pētījumiem, no vienas puses, pārvarot tradicionālo empīrisko pētījumu ierobežotību (balstīšanos galvenokārt uz standartizētām aptaujas lapām un laboratorijas eksperimentiem), no otras puses, nesaraujot saikni ar mūsdienu sociālās psiholoģijas vadlīnijām.

Moskoviči (*Moscovici*, 1984) izvirzīja vairākas metodoloģiskās prasības sociālo priekšstatu pētījumu veikšanai. Pirmkārt, ir jāpievērš uzmanība sociālā priekšstata ģenēzei, “kura nepazīstamā iezīme ir motivējusi tā rašanos un kuru tas ir absorbējis. Īpaši svarīgi, lai šīs iezīmes attīstība tiktu novērota no brīža, kad tā parādās sociālajā sfērā” (*Moscovici*, 1984, 28). Šo prasību var ievērot tikai ideālos gadījumos, jo lielākā daļa parādību jau pastāv, pirms tās ir kļuvušas par sociālo priekšstatu pētījumu objektiem. Tomēr šo prasību var ievērot vismaz retrospektīvi (*Flick*, 2000). Tālāk Moskoviči norāda, ka jāievēro šādi metodoloģiskie principi:

- a) “materiāls ir jāiegūst no ikdienas sarunām;
- b) sociālie priekšstati jāuzlūko kā realitātes no jauna radīšanas (*re-creating*) līdzekļi;
- c) sociālo priekšstatu raksturs īpaši atklājas krīžu situācijās, kad grupu vai tās tēlu skar pārmaiņas;
- d) cilvēki, kas rada šādus priekšstatus, ir jāuztver kā zinātnieki–amatieri – mūsdienu ekvivalenti šādu zinātnieku–amatieru biedrībām, kas pastāvēja pirms simts gadiem”.

Ikdienas sarunas var veiksmīgi aizstāt ar atbildēm uz atvērtajiem jautājumiem (*Flick*, 2000). Vēl vairāk, Moskoviči piedāvātā diskursu analīze nav izmantojama grupās, piederība kurām ir tikai simboliska, piemēram, profesija. To var aizstāt intervijas, kas ļauj noskaidrot konkrētus sociālos priekšstatus un to veidošanos.

Turpmākajā raksta daļā ir izmantota nereprezentatīva sociālo priekšstatu pētījumu izlase (lietojot šo pozitīvisma tradīcijās ieturēto kvalitatīvo pētījumu metodoloģijas žargonu). Autoru mērķis nebija rakstīt par pētījumos iegūtajiem rezultātiem vai teorētiskajiem sasniegumiem, bet gan sniegt pārskatu par to, kādas datu ievākšanas metodes ir tikušas lietotas nesenos pētījumos un izdarīt secinājumus par to, kādas ir šo pētījumu attiecības ar trijām šajā rakstā iepriekš aprakstītajām kvalitatīvo pētījumu paradigmām. Tiks aplūkoti pētījumi, kas izmantojuši fokusa grupu intervijas, laikrakstu analīzi, un zīmējumus ar skaidrojumiem.

Fokusa grupu intervijas

Dž. Fostere (*Foster*, 2001), pētot sociālos priekšstatus par psihiskajām saslīmšanām, izmantoja trīs bakalaura līmeņa studentu grupas. Konkrēti, grupās bija gan teātra koledžas, gan psiholoģijas ievadkursu apmeklējoši, gan psiholoģiju studējoši studenti. Pētniece šīs grupas izvēlējās ar mērķi pētīt, kādā veidā profesionālie priekšstati transformējas par publiskajiem priekšstatiem, t. i., minēto grupu studenti tika uzskatīti par iespējami līdzīgiem zinātniekiem–amatieriem, kas varētu būt vistiešākā saikne starp “augsto” zinātni un “tautas masām”.

Hēglunda (*Häglund*, 2000) pētot sociālos priekšstatus par dzimumu, mijiedarbības paterniem un komunikāciju skolas klasēs trīs līdz piecu skolnieku grupās vecumā no 10 līdz 13 gadiem, stāstīja par klasē valdošajiem priekšstatiem par sociālo atbildību. Interviju galvenās tēmas tika izvēlētas, izmantojot klasē iepriekš novērotas situācijas vai notikumus.

Markova ar kolēģēm (*Marková, Moodie & Plichotvá*, 2000), pētot sociālos priekšstatus par demokrātiju projekta sākotnējā stadijā Skotijā un Slovākijā grupu diskusijās centās noskaidrot cilvēku asociācijas saistībā ar vārdu “demokrātija”.

Laikrakstu tekstu analīze

Fostere (*Foster*, 2001), pētot sociālos priekšstatus par psihiskajām saslimšanām, datus ieguva ne tikai fokusgrupu intervijās (sk. iepriekš), bet arī kontentanalizējot divus vadošos britu laikrakstus – “*The Mirror*” un “*The Daily Telegraph*”.

Zīmējumi ar skaidrojumiem

Sociālo priekšstatu pētījumos ir izmantoti arī zīmējumi. Piemēram, lai pētītu priekšstatus par slimību un veselību, bērniem (vidējais vecums – 9 gadi) lūdza uzzīmēt vai nu slimību vai arī veselību (*Galli & Fasanelli*, 1995). Bērniem, pirmkārt, lūdza uzzīmēt pētāmo objektu, kam sekoja tūlītējs savu domu apraksts par pētāmiem objektiem.

Intervijas

Vienkārši intervija. Lai pētītu sociālās reprezentācijas par Eiropu, Rutlands (*Rutland*, 1998) intervēja 10 līdz 16 gadus vecus bērnus. Interviju laikā tika izmantoti vairāki stimula materiāli. Piemēram, Eiropas karte ar valstu kontūrām, bet bez nosaukumiem. Otrā kartē katrai valstij bija arī nosaukums un pētījuma laikā visas ES valstis bija iekrāsotas sarkanas, pretstatā pārējām, kas bija iekrāsotas zaļas. Intervija vairāk atgādināja mutisku anketas aizpildīšanu: bērniem minūtes laikā bija jānosauc pēc iespējas vairāk valstu ārpus Lielbritānijas, jāidentificē valstis uz pirmās kartes un jāaizskaidro atšķirības starp abu krāsu valstīm otrajā kartē. Bez tam bērniem vaicāja, ko viņi ir ko dzirdējuši un kā definētu ES.

Jau iepriekš tika minēts Hēglundas pētījums (*Häglund*, 2000), kurā tika pētīti priekšstati par dzimumu, mijiedarbības paterniem un komunikāciju skolas klasēs ar fokusgrupu interviju palīdzību. Lai iegūtu papildus informāciju, autore intervēja to klašu skolotājus, kuru skolēni piedalījās pētījumā. Skolotājiem jautāja par katru klasi, par to stiprajiem un vājajiem punktiem.

Markova ar kolēģēm (*Marková et al.*, 2000) interviju veidā centās noskaidrot, kādas ir cilvēku asociācijas ar vārdu “demokrātija” Skotijā un Slovākijā. Līdzīgi asociācijas ar stimula vārdu ir pētījuši arī de Rosa (*de Rosa*, 2000). Viņa izmantoja stimula vārdus, pētot dažādu Eiropas valstu jauniešu priekšstatus par ģeogrāfiskajām debespūsēm.

Intervijas ir lietotas arī, lai pētītu nacionālisma izpausmes sportā (*Orfali*, 2000). Šajā pētījumā tika pētīti nacionālisma aspekti sociālajos priekšstatos par Zviedrijas ikgadējo *Vasaloppet* slēpojumu⁷.

Diskusija/uz dilemmu balstīta intervija. Pētot sociālos priekšstatus par lēmuma pieņemšanu demokrātijā, tikušas izmantotas daļēji strukturētas intervijas pēc tam, kad pētījuma dalībnieki tika iepazīstināti ar situāciju, kurai piemīt sociālās dilemmas raksturs (*Pirttilä-Backman*, 2000). Daļēji strukturētās intervijas laikā pētījuma dalībnieki atbildēja uz jautājumiem par to – kas, kā un kāpēc – ir noticis, kā arī, kāds būtu optimāls lēmums dilemmas situācijā.

Dziļā intervija. Dziļā intervija kā metode tika lietota, pētot skolotāju sociālos priekšstatus par informācijas tehnoloģijām (*Chaib*, 2000). Šajā pētījumā 14 skolotāji

⁷ Vasaloppett slēpojums – ikgadējs tautas slēpojums Zviedrijā, kas veltīts karaļa Vāsas sekmīgajai bēgšanai no dāņu iekarotājiem.

tika intervēti ar nolūku noskaidrot, kādi ir viņu priekšstati par datora izmantošanu izglītībā.

Fotogrāfiju novērtēšana

Kvalitatīvu datu iegūšanai tika izmantotas fotogrāfijas. Bērni balsī novērtēja fotogrāfijas 4 punktu skalā (Rutland, 2000).

Lielākajai daļai no šiem īsi raksturotajiem pētījumiem piemīt pozitīvisma paradigmā balstīto pētījumu pazīmes. Piemēram, Markova ar kolēģēm (Marková, Moodie & Plichotvá, 2000), pētot sociālos priekšstatus par demokrātiju, projekta sākotnējā stadijā grupu diskusijās noskaidro cilvēku asociācijas saistībā ar vārdu „demokrātija”, lai pēc tam ievāktu datus ar tradicionālas kvantitatīvas anketas palīdzību un iegūtos datus analizētu ar tradicionālo multivariatīvo matemātiskās statistikas metožu palīdzību. Tāpat arī Orfali (2000), pētot sociālos priekšstatus un kolektīvo identitāti saistībā ar slaveno Zviedrijas Vasaloppet slēpojumu, interviju rezultātā iegūtos datus analizēja, izmantojot faktoranalīzi, bet Rutlands (Rutland, 1998) intervijās iegūto faktu analīzei pielietoja χ^2 testu.

Sociālo priekšstatu pētījumi var būt līdzīgi pozitīvisma paradigmā ieturētajiem pētījumiem arī izmantoto metaforu ziņā. Piemēram, pētījumā par priekšstatiem par psihiskajām saslimšanām (Foster, 2001), studenti tiek pielīdzināti zinātniekiem amatieriem. Tas ir, kalpo kā vistiešākā saikne starp “augsto” zinātņi un “tautas masām”.

“Zinātnieks amatieris” jeb “naivais zinātnieks” atgādina atribūcijas teoriju ietvaros bieži lietotu metaforu, kuras lietošanas popularitātes sākums meklējams F. Haidera rakstītajā (Heider, 1958).

Šīs nav vienīgās līdzības un paralēles starp pētījumiem sociālo priekšstatu nozarē un vienkārši sociālās psiholoģijas pētījumiem. Abos gadījumos notiek mēģinājums saprast, kā cilvēku sākotnējās zināšanas, priekšstati un agrāk iegūtā informācija ietekmē uztveri, domāšanu un spriešanu (plašāku pārskatu par sociālo priekšstatu un sociālās izziņas teoriju līdzībām un atšķirībām (sk. Reņģes un Austera (2003) rakstu).

Savukārt pētījumi, kas datu analīzē neizmanto matemātiskās statistikas metodes, daudzos gadījumos vairāk līdzinās postpozitīvisma paradigmas ietvaros veiktajiem pētījumiem – tā, piemēram, pētījumā par skolotāju sociālajiem priekšstatiem par informācijas tehnoloģijām, netiek izvirzītas konkrētas hipotēzes, bet analīzes un interpretācijas struktūra ir no konkrētā uz vispārējo (Chaib, 2000). Turpretim, Hēglunda (Häglund, 2000), pētot sociālos priekšstatus par sociālo atbildību, savu pētījumu netieši būvē un apraksta atbilstoši pozitīvisma paradigmai (jo netieši formulē pētījuma jautājumus, balstoties uz iepriekšējiem pētījumiem), lai gan interviju analīzei un interpretācijai konsekventi izmanto tikai kvalitatīvās metodes. Līdz ar to var pieņemt, ka, neraugoties uz zināmu sociālo priekšstatu teorijas ārējo jeb formālo līdzību ar postmodernistisko sociālā konstrukcionisma teoriju (“realitātes sociālā konstruēšana”, “verbālās interakcijas/diskursa analīze”, ”pētījumi praktiskās dzīves situācijās”), kvalitatīvās metodes sociālo priekšstatu pētījumos galvenokārt izmanto pozitīvisma (empīrisma) un postpozitīvisma (kontekstuālisma) paradigmu ietvaros.

LITERATŪRA

- Augoustinos, M. (1993). "Celebration of a nation": representations of Australian national identity. *Papers on Social representations*, 2 pp. 33–39.
- Bachiochi, P. D. & Weiner, S. (2002). Qualitative data collecting and analysis. . In S. G. Rogelberg (ed.). *Handbook of Research Methods in Industrial and Organizational Psychology* (pp. 161–183). Oxford: Blackwell.
- Billig M. (1996). Rhetoric. In A. S. R. Manstead & M. Hewstone (eds.). *The Blackwell Encyclopedia of Psychology* (pp. 479–481). London: Blackwell.
- Billig, M. (1987). *Arguing and Thinking: A Rhetorical Approach to Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Billig, M. (1990). Rhetoric of Social Psychology. In I. Parker & J. Shotter (eds.), *Deconstruction Social psychology*. London: Routledge.
- Bryman, A. (1988). *Quantity and Quality in Social Research*. London: Unwin Hyman.
- Chaib, M. (2000). Frankenstein in the classroom. In Chaib, M., and Orfali, B. *Social Representations and Communicative Processes* (pp. 37–50). Jönköping: Jönköping University Press.
- Creswell, J. W. (1998). *Qualitative Inquiry and Research Design. Choosing Among Five Traditions*. London: Sage.
- Cropley, A. (2002). *Qualitative Research Methods. An Introduction for Students of Psychology and Education*. Riga: Zinatne.
- De Rosa, A. S. (1987). The social representations of mental illness in children and adults. In W. Doise & S. Moscovici (Eds.), *Current Issues in Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (1998). Entering the Field of Qualitative Research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.). *Strategies of Qualitative Inquiry* (pp. 1–34). London: Sage.
- Doise, W. (1986). *Groups and Individuals: Explanations in Social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Foster, J. (2001). Unification and differentiation: A study of the social representations of mental illness. *Papers on Social Representations*, 10, 3.1–2.18.
- Flick, U. (2000). Approaching the unfamiliar: Qualitative methods in studying social representations and health. In Chaib, M., and Orfali, B. *Social Representations and Communicative Processes* (pp. 92–114). Jönköping: Jönköping University Press.
- Galli, I. & Fasanelli, R. (1995). Health and illness: a contribution to the research in the field of social representations. *Papers on Social Representations*, vol. 4, 1–27.
- Gergen, K. J. (1985). Social constructionist inquiry: Context and implications. In K. J. Gergen & K. E. Davis (Eds.), *The Social Construction of the Person* (pp. 3–18). New York: Springer-Verlag.
- Gergen, K. (1992). Toward a post-modern psychology. In S. Kvale (Ed.), *Psychology and Postmodernism* (pp. 17–30). London: Sage.
- Gergen, K. J. (1994). *Relations and Relationships: Soundings in Social Construction*. Cambridge, MA: Harvard University Press..
- Gergen, K. J. (1998). Social constructionism. In R. J. Corsini & A. J. Auerbach (eds.), *Concise Encyclopaedia of Psychology* (pp. 832–833). New York: Wiley.
- Gergen K. J. (1997). Re: Soc. Representations & Soc. Constructionism. Retrieved from www.nsu.ru/psych/internet/bits/mosc.
- Ginsburg, G. P. (1996). Ethogenics. In A. S. R. Manstead & M. Hewstone (eds.), *The Blackwell Encyclopaedia of Social Psychology* (pp. 217–218). Oxford: Blackwell.
- Glaser, B. & Strauss, A. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago: Aldine.

- Häglund, S. (2000). Social responsibility in classroom: The presence of social representations in communication and interaction. In Chaib, M., and Orfali, B. *Social Representations and Communicative Processes* (pp. 124–138). Jönköping: Jönköping University Press.
- Hammersley, M. (1996). The relationship between qualitative and quantitative research: paradigm loyalty versus methodological eclecticism. In J. T. E. Richardson (ed.). *Handbook of Qualitative Research Methods for Psychology and Social Sciences* (pp. 159–174). Oxford: Blackwell.
- Harré, R. (1979). *Social Being*. Oxford: Blackwell.
- Harré, R., & Secord, P. (1972). *The Explanation of Social Psychology*. Oxford: Blackwell.
- Heider, F. (1958). *The psychology of interpersonal relations*. New York: Wiley.
- Henwood, K. L. (1996). Qualitative inquiry: perspectives, methods and psychology. In J. T. E. Richardson (ed.). *Handbook of Qualitative Research Methods for Psychology and Social Sciences* (pp. 25–42). Oxford: Blackwell.
- Herzlich, C. (1973). *Health and Illness: A Social Psychological Analysis*. London: Academic Press.
- Jodelet, D. (1991). *Madness and Social Representations*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Joffe, I. (1995). Social representations of AIDS: towards encompassing issues of power. *Papers on Social Representations*, vol. 4, 29–40.
- Kuhn, T. (1970). *The Structure of Scientific Revolutions*, 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.
- Kvale, S. (1998). Postmodernism. In R. J. Corsini & A. J. Auerbach (eds.). *Concise Encyclopaedia of Psychology* (pp. 669–670). New York: Wiley.
- Lincoln, Y. S. & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Locke, K. & Golden-Biddle, K. (2002). An introduction to qualitative research: Its potential for industrial and organizational psychology. In S. G. Rogelberg (ed.). *Handbook of Research Methods in Industrial and Organizational Psychology* (pp. 99–118). Oxford: Blackwell.
- Markovič I., Moodie, E., and Plichotva, J. (2000). Democracy as Social representation. In M. Chaib and B. Orfali (eds.), *Social Representations and Communicative Processes* (pp. 156–176). Jönköping: Jönköping University Press.
- Miles, M. B. & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*, 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Morant, N. J. (1995). What is mental illness? Social representations of mental illness among British and French mental health professionals. *Papers on Social Representations*, vol. 4, 41–52.
- Moscovici, S. (1976). *Social Influence and Social Change*. London: Academic Press.
- Moscovici, S. (1981). On social representations. In J. P. Forgas (ed.), *Social Cognition* (pp. 181–210). London: Academic Press.
- Moscovici, S. (1984). The phenomenon of representations. In R. Farr and S. Moscovici (Eds.), *Social Representations* (pp. 1–35). Cambridge: Cambridge University Press.
- Moscovici, S. (1997). Social representations theory and social constructionism. Retrieved from www.nsu.ru/psych/internet/bits/mosc.
- Moscovici, S. (2000). What is in a name? In M. Chaib & B. Orfali (eds.), *Social Representations and Communicative Processes* (pp. 12–27). Jönköping: Jönköping University Press.
- Moscovici, S. & Hewstone, M. (1983). Social representations and social explanations; from the 'naive' to 'amateur' scientist. In M. Hewstone (Ed.), *Attribution Theory: Social and Functional Extensions* (pp. 98–125). Oxford: Blackwell.
- Nascimento-Schulze, C. M. (1999). Social representation of the Universe – a study with doctors in Human and natural sciences. *Papers on Social Representations*, 8, pp. 5.1–5.13.
- Nascimento-Schulze, C. M., Fontes Garcia, Y., and Costa Arruda, D. (1995). Health paradigms, social representations of health and illness and their central nucleus. *Papers on Social Representations*, vol. 4, 187–203.

- Orfali, B. (2000). Nationalism and sport: social representations and collective identity. The example of Vasaloppet. In M. Chaib and B. Orfali (Eds.) *Social Representations and Communicative Processes* (pp. 177–187). Jönköping: Jönköping University Press.
- Pidgeon, N. (1996). Grounded theory: theoretical background. In J. T. E. Richardson (ed.). *Handbook of Qualitative Research Methods for Psychology and Social Sciences* (pp. 75–85). Oxford: Blackwell.
- Pirttilä-Backman, A. M. (2000). Notes on democracy and the citizens' free choice. In Chaib, M., and Orfali, B. *Social Representations and Communicative Processes* (pp. 29–36). Jönköping: Jönköping University Press.
- Popper, K. (1959). *The Logic of Scientific Discovery*. London: Hutchinson.
- Potter, J. & Wetherell, M. (1987). *Discourse in Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage.
- Reņģe V., Austers, I. (2003). Sociālie priekšstati par zinātni. *LU Raksti. Psiholoģija*, 664. sēj. (7–20 lpp.). Rīga: Zinātne.
- Richardson, J. T. E. (1996). Introduction. In J. T. E. Richardson (ed.). *Handbook of Qualitative Research Methods for Psychology and Social Sciences* (pp. 3–10). Oxford: Blackwell.
- Rutland, A. (1998). Social representations of Europe amongst 10-16 year old British children. *Papers on social representations*, vol. 7, 61–75.
- Semin, G. R. (1996). Social Constructionism. In A.S. R. Manstead and M. Hewstone (eds.), *The Blackwell Encyclopedia of Psychology* (pp. 544–546). Oxford: Blackwell.
- Semin, G. R. (1996). Social Representations. In A. S. R. Manstead and M. Hewstone (eds.), *The Blackwell Encyclopedia of Psychology* (pp. 601–605). Oxford: Blackwell.
- Simons, H. (ed.). (1990). *The Rhetorical Turn*. Chicago, IL: Chicago University Press.
- Smith, N. W. (2001). *Current Systems in Psychology. History, Theory, Research, and Applications*. New York: Wadsworth.
- Thomas, W. I. & Znaniecki, F. (1927). *The Polish Peasant in Europe and America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Woolgar, S. (1996). Psychology, qualitative methods and the ideas of science. In J. T. E. Richardson (ed.). *Handbook of Qualitative Research Methods for Psychology and Social Sciences* (pp. 11–24). Oxford: Blackwell.
- Woods, T. (1999). *Beginning Postmodernism*. Manchester: Manchester University Press.

Qualitative Methods in Social Representations Research

Summary

It is possible to use qualitative methods within the frameworks of different research paradigms: positivism (empiricism), postpositivism (contextualism), and postmodernism (constructionism). This study analyses the different ways in which qualitative research methods are employed within these paradigms. The paper presents a short discussion of the theory social representations. Social representations are defined as collectively practiced forms of cognitions, which are created in every day communication. Analysis of selected contemporary papers on social representation allows to conclude, that qualitative methods (interviews, focus groups, analysis of texts, drawings and photos) are mainly used within the paradigms of positivism and postpositivism.

Key words: social representations, qualitative methods, paradigms.

**Pašcieņas, pašpaļāvības saistības ar psiholoģisko
labklājību un depresiju studentēm studiju sākuma posmā**
**Relationship of Self-esteem and Assertiveness
to Psychological Well-being of Female
first Year University Students**

Sarmīte Voitkāne

LU, Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa

E-pasta adrese korespondencei: srmite@latnet.lv

Autore izsaka pateicību pētījuma projekta vadītājam prof. S. Miezītei un prof. M. Raščevskai par sadarbību pētījuma veikšanā.

Pētījuma veikšanu atbalstījuši Latvijas Universitātes Bioloģijas, Ģeogrāfijas, Filoloģijas, Fizikas, Juridiskās, Ķīmijas, Medicīnas, Pedagoģijas un Psiholoģijas, Sociālo zinību, Teoloģijas fakultāšu dekāni un studenti, LU Studentu padome, kā arī LZA Zinātņu padome, projekts Nr. 01.04.94.

Pētījuma mērķis ir noskaidrot pašcieņas, pašpaļāvības saistību ar psiholoģisko labklājību studiju sākuma posmā studentēm. Pētījumā tika iesaistītas 170 Latvijas Universitātes pirmā kursa studentes no desmit fakultātēm (vidējais vecums 19,5 gadi). Izmantotās aptaujas: Rozenberga pašcieņas aptauja, Pašpaļāvīgas rīcības aptauja, Psiholoģiskās labklājības aptauja un Beka depresijas aptauja – II. Tika salīdzinātas grupas ar augstiem un zemiem pašcieņas un pašpaļāvības rādītājiem. Rezultāti parādīja, ka jauniešiem ar augstu pašcieņas un pašpaļāvības līmeni ir augstāki rādītāji visās psiholoģiskās labklājības dimensijās. Studentēm ar zemu pašcieņas un pašpaļāvības līmeni ir zemāki rādītāji visās psiholoģiskās labklājības dimensijās. Studentēm ar augstu pašcieņas un pašpaļāvības līmeni depresijas rādītāji nav paaugstināti. Studentēm ar zemu zemu pašcieņas un pašpaļāvības līmeni depresijas rādītāji liecina par vidējas pakāpes depresiju.

Atslēgvārdi: pašcieņa, pašpaļāvība, psiholoģiskā labklājība, pirmā kursa studentes.

Jautājums, kādi psiholoģiskie faktori veicina produktīvu jauno studentu mācību darbu un vienlaikus uztur labu psiholoģisko labklājību, nodrošinot jauniešu resursu izmantošanu un spēju potenciāla attīstību, ir svarīgs augstskolas darba daudzveidīgai attīstībai. Viens no šī darba veidiem varētu būt studentu palīdzības sniegšanas dienesta veidošana, balsoties uz noteiktiem psiholoģiskiem parametriem, kas strukturētu palīdzības darba saturu un virzienus atbilstoši jauniešu prioritārajām vajadzībām. Iepriekš iegūtie pētījuma rezultāti (Voitkāne & Miezīte, 2001) par studentu adaptāciju augstskolā atklāja jauniešu garīgās veselības, attiecību veidošanas, mācību problēmas, kas var radīt jaunieša pašcieņas un pašpaļāvības nepilnības, kuras ietekmē psiholoģisko labklājību un var izraisīt depresiju.

Studiju sākumā, adaptējoties mazpazīstamā augstskolas vidē, jauniešiem jāattīsta gan jauna identitāte, gan jāapgūst jauna sociālā loma. Vides un apstākļu nepārziņāšana, lomas maiņa rada situāciju, kas vai nu virza uz sevis un savu mērķu pārvērtēšanu, papildu piepūli, lai sekmīgi studētu augstskolā, vai arī izraisa šaubas par šiem mērķiem, spējām un izredzēm apgūt programmu mācību iestādē. Studiju

izvēles motīvi un mērķi lielā mērā ietekmē studenta izturību grūtību pārvarēšanā mācību procesā vai pielāgošanos jaunajai sociālajai videi (*Boulter, 2000; Chen, 1999; Kling, Ryff, & Essex, 1997; McGrath, & Braunstein, 1997*).

Katra jaunieša priekšstats par sevi kā augstskolas studentu nosaka to, kā viņš izpildīs jaunos pienākumus un vai būs gandarīts par savu darbību un iekļaušanos vidē. Pozitīvs paštēls un pašāvērtība uz savām spējām izriet no viņa iepriekšējās mācību pieredzes, studiju izvēles motīviem un mērķiem. Sekmīgi un pašpaļāvīgi indivīdi labāk plāno laiku, efektīvāk izmanto mācību vides iespējas un, rodoties grūtībām, spēj pašauties uz sevi, optimistiskāk vērtēt savas iespējas atrisināt sarežģītumus, nepiedzīvojot paaugstinātu trauksmi vai depresiju un saglabājot pašcieņu (*Dwyer & Cummings, 2001*).

Pašcieņa, sevis akceptēšana, sevis (kā cilvēka) vērtības apziņa nosaka indivīda rīcību, virzoties pretī izvīrītajiem mērķiem (*Rosenberg, 1965*). Indivīdi ar augstu pašcieņas līmeni sagaida, ka viņi secīgi un veiksmīgi tiks galā ar situācijas normatīvajām prasībām. Savas vērtības apzināšanās un sevis akceptēšana ietekmē arī jaunu attiecību veidošanu. Jaunieši, kas jūtas nedroši jaunajā sociālajā vidē, mēdz apšaubīt savas spējas un kompetenci un ieslīgst raizēs pat tad, ja objektīvi vērtētāji viņu kompetenci atzīst. Pastāv cieša saistība starp depresijas simptomu attīstību un četriem galvenajiem pašcieņas aspektiem:

- pašcieņas līmeni,
- stratēģijām, kas nosaka pašcieņas regulāciju,
- pašcieņas reaktivitāti jeb tās ietekmējamību,
- pašcieņas stabilitāti.

Pašcieņas līmenis, regulācija, reaktivitāte un stabilitāte var svārstīties atkarībā no personības iezīmēm un dzīves apstākļiem. Tāpat kā cilvēkiem ar zemu pašcieņu, cilvēkiem ar noslieci uz depresīvu simptomu veidošanos raksturīga neadekvāta sevis vērtēšana, ko viņi izmanto, lai uzturētu un saglabātu pašcieņu, sastopoties ar dzīves grūtībām un stresoriem (*Kernis & Cornell, 1993; Roberts & Monroe, 1997; Panori & Wong, 1995*). Cilvēki ar zemu pašcieņas līmeni bieži vien no sevis sagaida to, ka viņi neatbildīs normatīvajām prasībām. Viņi negatīvi raugās uz sevi, nespēj sevi akceptēt un lieto tādas mijiedarbības taktikas un informācijas pārstrādi, kas stabilizē un uztur viņu negatīvos uzskatus par sevi. Viņi savās gaidās lieto individuālos standartus, izskaidrojot savu darbību nepilnības, tā aktivizējot specifiskās zināšanas par sevi un piešķirot savai rīcībai un darbībai noteiktu nozīmi. Tādēļ ir grūti ietekmēt vai mainīt priekšstatu par sevi cilvēkiem ar zemu pašcieņu (*Stone, 2003*).

Attiecību attīstīšana un to pilnveidošana atkarīga no indivīda aktīvas sadarbības ar apkārtējiem, viņa pašcieņas un pašpaļāvīgās rīcības, kas veidojusies jau agrīnās sociālās pieredzes rezultātā. Šī pieredze ir iedibinājusi indivīda drošo vai nedrošo piesaistes stilu, kas izpaužas attieksmē pret sevi: pašcieņā un attieksmē pret apkārtējiem, pašāvērtībā uz viņu atsaucību un sadarbības iespējamību. Piesaistes stils tiek atzīts kā nozīmīgs faktors indivīda pašcieņas attīstībā un viņa integrācijā sociālajā vidē (*Mallinckrodt, 2000, Voitkāne, 2004*).

Daļa no psiholoģiskās adaptācijas procesa sociālā vidē ir spēja gādāt par savām interesēm. Indivīda pašāvērtība uz to, ka viņš pats var pieteikt savas intereses dažādos apstākļos, nostiprina viņa identitāti, pašcieņu un izpaužas viņa rīcībā. Pašpaļāvība (*assertiveness*) pilnveido pašcieņu un izriet no pašnoteikšanās. Paļāvība sev izpaužas spējā dalīties savās izjūtās, uzskatos, iniciatīvā sniegt palīdzību, atvērtībā palīdzības

saņemšanai, arī savu dusmu vai neapmierinātības pārraudzībā. Pašpaļāvīgs indivīds uztur komunikāciju atklātā, tiešā, godīgā veidā un atbilstoši situācijai aizstāv savas tiesības tādā veidā, kas neaizskar citu tiesības un pašcieņu. Šāds cilvēks dzīvi uztver aktīvi, ir informēts par notikumiem un situāciju, izrāda gatavību apgūt jaunas pieredzes. Savā rīcībā viņš vadās no personīgiem uzskatiem un vajadzībām. Virzoties uz mērķi, viņš rēķinās ar pastāvošiem ierobežojumiem, jo viņam ir svarīgi saglabāt savu pašcieņu.

Indivīdi ar zemu pašpaļāvību izvairās izteikties par savām izjūtām un vajadzībām arī tādos apstākļos, kuros viņi vēlētos, lai citi tos iesaista sadarbībā, lai rēķinās ar viņiem vai sniedz palīdzību. Viņi bieži vien nepiesaka savas tiesības, jo baidās, ka tiks atstumti. Viņi vairās no konfrontācijas, tādējādi pieļaujot, ka viņu tiesības netiek ņemtas vērā. Šādi cilvēki nosliecas noniecināt savas izjūtas, uzskatus vai zināšanas. Tā rezultātā viņi var piedzīvot distresu, trauksmi, vientuļību un depresīvas izjūtas, kas var pakāpeniski palielināties, jo viņi negriežas pie apkārtējiem, lai risinātu radušos sarežģījumus (*Mayers & Mayers, 1992*).

Jaunās, mazāk pazīstamās situācijās un vidē, piemēram, augstskolā, pašpaļāvībai ir liela nozīme, lai pielāgotos apstākļiem. Pašpaļāvīga rīcība ir ļoti svarīga jaunu kontaktu rosināšanā, jaunās vides apstākļu izzināšanā, meklējot informāciju, kas varētu palīdzēt iekļauties augstskolas vidē un akadēmisko prasību sistēmā.

Ostvalda un Finkelberga (1995) pētījums rāda, ka, ierodoties studiju vietā, 90% jauno studentu atzinuši, ka viņi piedzīvojuši dažāda līmeņa un ilguma depresīvas izjūtas. Tiek norādīti trīs galvenie cēloņi: personīgās attiecības, vispārēja adaptācija jaunajā sociālajā vidē un akadēmisko sekmju novērtējums. Depresīvajiem studentiem piemīt sociālo iemaņu trūkums, tie izvirza nereālas pretenzijas pret sevi un citiem. Daudzi atzīst pašpaļāvības trūkumu, kas rada distresu un traucē tikt galā ar jauno situāciju, kurā uzstādītas pārāk augstas, viņu spējām neatbilstošas prasības (*Arthur, 1998, Ostwald & Finkelberg, 1995, Voitkāne & Miezīte, 2001*).

Faktori, kas veicina iekļaušanos sociālā vidē un veicina psiholoģisko labklājību sastāv no

- a) indivīda raksturojumiem: pozitīvas sociālas orientācijas, aktivitātes, precīzas starppersonu uzvedības analīzes, problēmu risināšanas iemaņām, prasmes ierosināt sadarbību, lai nonāktu pie vēlamā rezultāta, t. i., pašcieņas un savas efektivitātes apziņas;
- b) atbalstošām attiecībām, ģimenes atbalsta;
- c) sociālās vides atbalsta, kas veicina indivīda pašpaļāvību savām spējām tikt galā ar dažādiem apstākļiem (*Hagerty & Williams, 1999; Voitkāne, 2003*).

Kopības izjūtas veidošanās ir svarīga, lai rastos piederības izjūta augstskolas sociālajai videi. Veids, kā indivīds tiek galā ar stresu radošiem apstākļiem, pārmaiņām un iekļaujas jaunajos apstākļos, nodrošina viņa garīgo un fizisko veselību un psiholoģisko labklājību. Psiholoģiskā labklājība izriet no gandarījuma par savu dzīvi kā pašaktualizācijas procesu visā indivīda daudzpusīgajā funkcionēšanā sabiedrībā. Indivīda funkcionēšana saistīta ar viņa noturīgajām uzvedības izpausmēm. Rifa (1989) piedāvā multidimensionālu psiholoģiskās labklājības modeli, ko veido sešas pašaktualizācijas dimensijas.

1. Pozitīvas attiecības ar apkārtējiem – siltas, uzticības pilnas starppersonu attiecības rada intimitāti un ievirzi uz citu atbalstīšanu un sapratni, kas liecina par personības briedumu.

2. Ikdienas prasību īstenošana izpaužas kā indivīda spēja izvēlēties vai radīt tādus apstākļus, kas atbilst viņa paša būtībai un ļauj efektīvi virzīt savu dzīvi. Šī spēja nodrošina labu garīgo veselību.
3. Sevis akceptēšana – pozitīvs sevis paša novērtējums un pozitīva attieksme pret sevi ir nozīmīgākais garīgās veselības rādītājs. Tas ietekmē pašaktualizāciju, optimālo funkcionēšanu un personības briedumu.*
4. Mērķtiecība jeb dzīves mērķa izjūta – indivīda uzskati par to, ka viņa dzīvei ir noteikts mērķis un jēga. Skaidra izpratne par mērķi, apzināta virzība uz to un šīs virzības izjūta liecina par personības pašaktualizāciju.
5. Autonomija izpaužas apziņā, ka cilvēks pats veido savu dzīvi, jūtas neatkarīgs un pats regulē savu uzvedību. Pilnvērtīgi funkcionējošs indivīds negaida apkārtējo atzinību, bet vērtē sevi pēc saviem standartiem un uzņemas atbildību.
6. Personīgās izaugsmes izjūta liecina, ka notiek pastāvīga iekšējo potenciālu attīstīšana un personības izaugsme. Sava potenciāla apzināšanās, sevis aktualizēšana ir nepieciešama indivīda garīgās veselības uzturēšanā.

Šo jomu pozitīva īstenošana uzrāda atsevišķu psiholoģiskās labklājības dimensiju atšķirības dažādās vecuma grupās, kas atbilst šo vecuma posmu indivīdu dzīves uzdevumiem un pašrealizācijas iespējām (Ryff, 1992; 1995). No jaunāka vecuma līdz vidējam vecumam pieaug autonomija un ikdienas prasību īstenošanas līmenis. Nav vērojamas nozīmīgas atšķirības sevis akceptēšanā un pozitīvo attiecību veidošanā atšķirīgās vecuma grupās. Sievietēm ir augstāki rādītāji pozitīvo attiecību jomā un personīgajā izaugsme. Jaunieši lielāku vērtību pievērš sevis akceptēšanai, kompetencei un sevis izzināšanai. Jaunāki cilvēki vairāk tiecas apgūt jaunas zināšanas, paplašināt savu pieredzi, rūpējas par personīgo izaugsmi. Jauniešiem ir zemāki rādītāji ikdienas prasību īstenošanā, kas saistāms ar ierobežoto dzīves pieredzi, dzīvojot kopā ar vecākiem. Labvēlīgu psihosociālo adaptāciju nosaka ikdienas prasību īstenošanas spēja, sevis akceptēšana un sociālais atbalsts. Psiholoģiskā labklājība pozitīvi saistīta ar internālo kontroles lokusu, pašcieņu, apmierinātību ar dzīvi, bet negatīvi saistīta eksterņālo kontroles lokusu un depresiju (Ryff & Singer, 1996).

Ātri iekļaujoties jaunā sociālā vidē, integrējoties universitātē, jaunieši labāk adaptējas akadēmiskajām prasībām un saglabā emocionālo labsajūtu un veselību (Tomlinson-Clarke, 1998). Jaunieši, kas neizjūt piederību apkārtējai videi, nosliecas uz hronisku vientulības izjūtu, pazeminātu pašcieņu, trauksmi, viņos zūd pašāvērtība savām sociālajām prasmēm, prasme iekļauties studiju grupā, augstskolā. Vienaudžu atbalsta sistēma ir svarīga, jo tā nodrošina informācijas apmaiņu, emociju izpaušanu, palīdz atbrīvoties no izolētības izjūtas, rada drošības un piederības apziņu jaunajai videi. Ja dažādu iemeslu dēļ jauniešiem ir grūtības iedzīvoties jaunajos apstākļos, iespējama noturīgu depresijas simptomu veidošanās, kas ietekmē viņa funkcionēšanu visās dzīves jomās (Lee & Robbins, 1998).

Latvijā, Lietuvā un ASV (Voitkāne & Miezīte, 2001; Balaisis, 2002, Galagher, 1992) jauno studentu adaptācijā pastāv līdzīgas tendences (jauno studentu norādīto problēmu kopumā). Latvijas Universitātes pirmā kursa studenti Voitkānes un Miezītes veiktajā studentu adaptācijas pētījuma sākuma posmā 2001. gada pavasarī (pirmā studiju gada

*Rifas izstrādātās psiholoģiskās labklājības sevis akceptēšanas dimensija zināmā mērā pārklājas ar Rozenberga definēto pašcieņas definīciju un saturu, tādēļ tekstā šie jēdzieni reizēm tiek izmantoti kā identiski.

beigās) atklāj nopietnas problēmas, kas saistītas ar viņu labklājību, garīgo un fizisko veselību. Bieži atzītas dažādas problēmas, kas saistītas ar emocionālo pašsajūtu: nepietiekama prasme valdīt pār savu garastāvokli (47%), pašpārmetumi (67%), trauksme (48%), depresīvas izjūtas (63%) un pašnāvības domas (19%). Vienlaikus veselības problēmas atzīst 50% jauniešu. Samērā bieži tiek uzrādītas problēmas attiecību veidošanā. Jaunieši kā traucējošu atzīst kautrību (65%), grūtības būt atraisītam savā uzvedībā (51%), diskomfortu sociālajā vidē (38%), vientuļības izjūtu (54%). Nopietnās sociālo attiecību veidošanas problēmas apgrūtina iekļaušanos nepazīstamajā vidē un atsaucas uz akadēmiskajiem panākumiem. Studenti atzīst šādas mācību grūtības: bailes no testiem/eksāmeniem (69%), bailes no publiskas uzstāšanās (64%), vājas studiju iemaņas (33%), grūtības mācību spriedzes pārvarēšanā (59%). Jaunieši joprojām atrodas savas identitātes meklējumos, par ko liecina viņu atzītie, turpinošie dzīves jēgas, vērtību un morāles kritēriju meklējumi, neskaidrības par šiem jautājumiem.

Satraukumu rada tas, ka vairāk nekā trešā daļa studentu, kam konstatētas daudzas no šīm problēmām, norāda, ka grūtību risināšanā viņi palīdzību nemeklētu. Tātad jaunieši ir neizlēmīgi, nedroši, atturīgi, lai meklētu palīdzību savu problēmu risināšanā. Jaunieši, kas no palīdzības saņemšanas neatsakās, galvenokārt dotu priekšroku individuālām konsultācijām, kas atsevišķos gadījumos neatbilst problēmas būtībai (kautrība, vientuļība u. tml.). Rodas jautājums par to, vai studenti izprot iespējamo palīdzības veidu būtību. Tāpat nopietns jautājums ir jauniešu psiholoģiskā kultūra, viņu attieksme pret sevi, pašizpratne, pašpaļāvība, spēja uzticēt kādam savus sarežģītumus, kas veicinātu griešanos pēc palīdzības, dalīšanos savās problēmās un uzticēšanos tam, ka viņiem var tikt sniegta atbilstoša palīdzība un atbalsts. Kavēšanās meklēt palīdzību var paildzināt jaunieša diskomforta stāvokli. Tā rezultātā var pieaugt viņa neapmierinātība ar sevi, sociālo vidi, mācību procesu, zaudējot apmierinātību ar dzīvi kopumā, kas atsaucas uz mācību rezultātiem, pat radot studiju pārtraukšanas risku.

Vadoties no iepriekš veiktajiem pētījumiem (*Tomlinson-Clarke, 1998; McGrath, Gutierrez, & Valadez, 2000; Balais, 2002; Galagher, 1992; Paul & Brier, 2001*) par studentu adaptācijas jautājumiem, uzsākot mācības augstskolā, šī pētījuma posma mērķis ir izvērtēt pašcieņas un pašpaļāvības saistību ar psiholoģisko labklājību. Pētījumā iegūtās atziņas ir noderīgas, lai precizētu veidus, kā turpmāk būtu attīstāma palīdzības sniegšana studiju uzsācējiem.

Pētījuma jautājumi: kādas atšķirības psiholoģiskajā labklājībā pastāv starp pirmā kursa studentēm ar augstu un ar zemu pašcieņas un pašpaļāvības līmeni?

Kādas atšķirības depresijas tendencēs pastāv starp pirmā kursa studentēm ar augstu un ar zemu pašcieņas un pašpaļāvības līmeni?

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījumā piedalījās Latvijas Universitātes pirmā kursa studenti no 10 fakultātēm. Pētījumā 2002. gada pavasarī piedalījās 170 sievietes un 45 vīrieši, kam vidējais respondentu vecums bija 19,5 gadi. Šajā pārskatā tiek analizēti tikai sieviešu grupas rezultāti.

Lielākā daļa studentu ir pilsētnieki (58%), pie vecākiem dzīvo 44% jauniešu. Pārējie jaunieši ir no mazpilsētām un laukiem. Latviešu valodu par dzimto valodu atzinuši 86%, krievu valodu – 14% jauniešu.

Pētījuma instrumenti

Rozenberga pašcieņas aptauja (Self-Esteem Scale, Rosenberg, 1965). Rozenbergs pašvērtību definē kā sevis akceptēšanu, pamatizjūtu par savu (kā cilvēka) vērtību. Tā sastāv no 10 jautājumiem, kas tiek vērtēti 4 punktu sistēmā. Kronbaha $\alpha = 83$.

Ratusha pašpaļāvīgas rīcības aptauja (Assertiveness, Rathus S. D., 1973; Nevid & Rathus, 1978) nosaka pašpaļāvīgas, izlēmīgas rīcības līmeni dažādās dzīves situācijās. Piedāvāti 30 apgalvojumi, uz kuriem atbildes tiek dotas 6 punktu sistēmā, kas vērtētas punktu sistēmā no -3 līdz $+3$. Kronbaha $\alpha = 0,77$.

Psiholoģiskās labklājības aptauja (Scales of Psychological Well-Being, Ryff, 1989) psiholoģisko labklājību parāda sešu dimensiju apakšskalās: pozitīvas attiecības ar apkārtējiem, ikdienas prasību īstenošana, sevis akceptēšana, mērķtiecība, autonomija un personīgā izaugsme. Aptaujā ietverti 54 apgalvojumi. Katra apakšskala sastāv no 9 apgalvojumiem, kas vērtējami pēc 6 punktu Likerta skalas. Augsti rādītāji skalās parāda attiecīgās dimensijas pozitīvo, bet zemi rādītāji – negatīvo aspektu. Apakšskalu Kronbaha alfas; personiskai izaugsmei $\alpha = 0,56$, sevis akceptēšanai $\alpha = 0,59$. Pārējām skalām Kronbaha alfa variē no $\alpha = 0,72$ līdz $\alpha = 0,89$.

Beka depresijas aptauja – II (Beck Depression Inventory, BDA-II, Beck et. al., 1996). Aptauja izmantojama depresijas smaguma pakāpes novērtēšanai. Aptauja sastāv no 21 apgalvojuma. Katram apgalvojumam ir četri līdzvērtīgi atbildes varianti, no kuriem respondentam jāizvēlas tas, kurš vislabāk raksturo viņa pašajūtu. Tas ļauj izvērtēt depresijas smaguma pakāpi. Kronbaha $\alpha = 87$, retestā $\alpha = 0,91$.

Pētījuma instrumenti, izņemot Rozenberga pašcieņas aptauju, tika tulkoti atbilstoši pieņemtām testu adaptācijas prasībām. Testu sagatavošanu veica pētījumā iesaistītie psihologi, kas pārvalda vairākas svešvalodas.

Pētījuma procedūra

Studentiem tika izsniegtas aptaujas anketas, kuras pēc aizpildīšanas tie personīgi vai ar Studentu padomes pārstāvja palīdzību atdeva pētniekiem. Aptaujas anketas tika aizpildītas auditorijā un ārpus studiju vietas.

Rezultāti

Izdalot salīdzinošās studentu grupas ar zemu un augstu pašcieņas līmeni (sk. 1. tabulu), redzamas nozīmīgas atšķirības. Studentēm ar augstu pašcieņas līmeni ir nozīmīgi augstāki visu psiholoģiskās labklājības dimensiju rādītāji.

Salīdzinot studentu grupas ar augstu un zemu pašpaļāvības līmeni (sk. 2. tabulu), redzamas nozīmīgas atšķirības. Studentēm ar zemu pašpaļāvības līmeni ir ievērojami zemāki visu psiholoģiskās labklājības dimensiju rādītāji.

Vērtējot depresijas izpausmes studentēm ar augstu un zemu pašcieņas un pašpaļāvības 1. un 2. līmeni (sk. tab.) redzams, ka studentēm ar augstu pašcieņas un pašpaļāvības līmeni depresijas rādītāji ir zemi (normatīvo rādītāju robežās). Grupā ar zemiem pašcieņas un pašpaļāvības rādītājiem depresijas rādītāji ir 18,85 un 18,77 balles, kas ir tuvi vidēji smagas depresijas pakāpes kritērijam (20 ballēm).

1. tabula

**Pašpaļāvības un psiholoģiskās labklājības rādītāju atšķirību salīdzinājums
sieviešu grupām ar augstu un zemu pašcieņas līmeni**

	Pašcieņa				t-kritērijs
	zema (n=54)		augsta (n=50)		
	M	SD	M	SD	
Pašpaļāvība	-2,59	21,83	20,96	17,00	- 6,19**
Psiholoģiskā labklājība:					
Pozitīvas attiecības	35,72	6,26	42,88	6,09	- 5,86**
Ikdienas prasību īstenošana	32,64	5,41	42,08	5,86	- 8,49**
Sevis akceptēšana	30,83	5,39	37,18	4,23	- 6,67**
Mērķtiecība	36,06	6,15	41,69	6,44	- 5,53**
Autonomija	34,81	6,78	40,80	6,11	- 4,71**
Personīgā izaugsme	37,58	5,25	41,63	5,36	- 3,85**
Depresija	18,85	10,65	7,10	4,30	7,33**

p < 0,05; ** p < 0,01

2. tabula

**Pašcieņas un psiholoģiskās labklājības rādītāju atšķirību salīdzinājums
sieviešu grupām ar augstu un zemu pašpaļāvības līmeni**

	Pašpaļāvība				t-kritērijs
	zema (n=52)		augsta (n=51)		
	M	SD	M	SD	
Pašcieņa	17,38	4,11	22,33	3,81	- 6,37**
Psiholoģiskā labklājība:					
Pozitīvas attiecības	36,22	6,46	40,75	6,80	- 3,41**
Ikdienas prasību īstenošana	33,67	6,05	39,35	6,45	- 4,43**
Sevis akceptēšana	30,92	4,68	36,32	5,29	- 5,53**
Mērķtiecība	35,43	5,82	39,89	6,94	- 3,54**
Autonomija	33,10	6,71	39,61	5,45	- 5,40**
Personīgā izaugsme	37,22	5,29	40,96	5,43	- 3,52**
Depresija	18,77	10,95	10,13	8,09	4,60**

* p < 0,05; ** p < 0,01

Kopumā rezultāti parāda nozīmīgu saistību starp pašcieņas un pašpaļāvības saistības un psiholoģiskās labklājības dimensiju rādītājiem un to saistību ar depresiju, kas raksturo labklājības emocionālos traucējumus.

Iztirzājums

Pētījumā tika aplūkotas atšķirības psiholoģiskās labklājības rādītājos starp studentēm ar augstu un zemu pašcieņas un pašpaļāvības līmeni. Tika iegūtas atziņas par atšķirībām depresijas rādītājos studentēm ar augstu un zemu pašcieņas un pašpaļāvības līmeni. Salīdzinot sieviešu grupas ar augstu un zemu pašcieņas un pašpaļāvības līmeni, redzamas lielas atšķirības visās psiholoģiskās labklājības dimensijās. Iegūtie dati norāda uz pašcieņas un pašpaļāvības līmeņa nozīmīgu saistību ar visām psiholoģiskās labklājības dimensijām, kas nodrošina indivīda pašaktualizācijas daudzpusīgās izpausmes.

Studentēm ar augstu pašcieņas līmeni arī pašpaļāvības līmenis ir augstāks nekā jauniešiem ar zemāku pašcieņu. Visas pozitīva satura psiholoģiskās labklājības dimensijas liecina par jauniešu pašaktualizācijai labvēlīgiem priekšnoteikumiem.

Studentēm ar zemiem pašcieņas rādītājiem ir kritiski zems pašpaļāvīgas rīcības rādītājs. Salīdzinājumā ar otro grupu šīm jauniešiem ir ievērojami pazemināti rādītāji visās psiholoģiskās labklājības dimensijās. Par zināmu patstāvības trūkumu liecina pazeminātie rādītāji autonomijas un ikdienas prasību īstenošanas rādītājos.

Ir skaidrs, ka studentes, nesaņemot pietiekamu atbalstu vai palīdzību, zaudē pašpaļāvību sev, kas tām traucē īstenot savu attīstības potenciālu studiju vietā.

Ja sievietēm pašcieņa vairāk nekā vīriešiem saistīta ar savstarpējo attiecību uzturēšanas kvalitāti (*Lee, Keough, & Sexton, 2002; Holahan, Moos, & Bonin, 2000*), tad, analizējot pašcieņas līmeni kopā ar iepriekšējiem rezultātiem par kautrības izplatību jauno sieviešu vidū un zemākiem pašcieņas – sevis akceptēšanas un pozitīvo attiecību rādītājiem, var izteikt pieņēmumu, ka viņu nedrošības, pašpārliecinātības trūkuma dēļ daļa jauno studenšu savas vajadzības piesaka nedroši, nemeklē palīdzību savās grūtībās sakarā ar iespējamām neskaidrībām jaunajos apstākļos. Zemie pašpaļāvības rādītāji (pat ar negatīvu zīmi) zemās pašcieņas sieviešu grupā norāda, ka var pieaugt šo jauniešu emocionālais un psiholoģiskais diskomforts, par ko arī liecina vidējās pakāpes depresijas līmenis pirmā studiju gada otrā semestra beigu posmā. Izteiktās rādītāju atšķirības ikdienas prasību īstenošanā norāda uz to, ka studentes ar zemu pašcieņas līmeni jaunajos apstākļos jūtas nedrošas, ka optimāla funkcionēšana viņām rada grūtības. Šajā dimensijā jaunākiem cilvēkiem vērojami zemāki rādītāji (*Ryff, 1997*), bet tie liecina arī par personības brieduma nepilnībām, nepietiekamu autonomiju, kas parādās arī šīs grupas psiholoģiskajā labklājībā.

Ņemot vērā to, ka jauniešiem joprojām atrodas identitātes veidošanās posmā (vidējais respondentu vecums 19,5 gadi), viņu pašcieņa var būt atkarīga no indivīdam jau piemītošās pašcieņas un tās nozīmīgajiem aspektiem: pašcieņas sākotnējā līmeņa, stratēģijām, kas nosaka pašcieņas regulāciju, pašcieņas reaktivitāti, tās ietekmējamību, un pašcieņas stabilitāti (*Kernis, Cornell, et. al., 1993*). Atkarībā no jaunieša iepriekšējās dzīves pieredzes, kas veidojusi un nostiprinājusi viņa pašcieņu, nonākot jaunos apstākļos, tā var svārstīties un dažādos veidos atsaukties uz jaunieša labklājību.

Var uzskatīt, ka daļa jauno studentu zināmā mērā jau ir atrisinājuši identitātes jautājumu. Par to var liecināt arī mērķtiecības un autonomijas atšķirības grupās ar augstu un zemu pašcieņu – sevis akceptēšanu un augstākiem pašpaļāvības rādītājiem. Tas liek domāt, ka iespējamu sarežģītumu gadījumos šīs jauniešiem aktīvāk meklē risinājumus, kas palīdz atbrīvoties no spriedzes, iespējamām negatīvām emocijām. Par to netieši liecina zemie, normatīva līmeņa depresijas rādītāji šajā grupā. Jāpieļauj, ka šīs grupas jauniešiem gatavas izlēmīgi risināt tos jautājumus, kas rodas jaunajos apstākļos. Varam atzīt, ka šī mūsu pētījuma apakšgrupa parāda zināmu identitātes stabilitāti, kas parādās pozitīvajos psiholoģiskās labklājības rādītājos un zemākos dezadaptācijas rādītājos, t. i., depresijas tendencē.

Ņemot vērā pētījuma rezultātus, pašcieņas un pašpaļāvīgas rīcības nozīmi mācību sākuma posmā un turpmāk, tiek apstiprināta nepieciešamība studiju sākumā vispusīgāk paplašināt studiju uzsākšanas orientācijas programmas, rēķinoties ar jauniešu identitātes brieduma pakāpi, kas prasa plašāku sadarbības programmu

studentu iekļaušanai studiju vidē. Vēlami virzieni būtu: efektīvo stresa pārvarēšanas stratēģiju apgūšana, problēmu risināšanas iemaņu pilnveidošana, interaktīvu treniņu pieejamība. Tikpat nozīmīgi būtu pasniedzējiem, īpaši pirmajā studentu mācību gadā, izmantot nodarbību struktūras daudzveidību, kas veicinātu studentu mijiedarbību un attīstītu piederības sajūtu studiju grupai, augstskolai.

Paplašināti vērtējot sabiedrības kontekstā – gan ģimenē, gan skolā –, būtu stimulējamas tādas sadarbības un novērtējuma formas, kas respektētu indivīdu un iedrošinātu viņu izpaust savas jūtas un uzskatus, kas nostiprinātu jaunieša pašcieņu un pašpaļāvību, rosinātu drošāk sevi pieteikt vai arī, sastopoties ar neskaidrībām vai sarežģījumiem dzīves situācijās, griezties pēc atbalsta.

LITERATŪRA

- Arthur, N. (1998). The effects of stress, depression, and anxiety on postsecondary students coping strategies. *Journal of College Student Development*, 39, 11–22.
- Balaisis, M. (2002). Student Needs at Vilnius University. New Developments in Psychology in The Baltic's: Theory and Practice. *IV International Baltic Psychology Conference. University of Latvia*, 66–70.
- Beck, A. T., Steer, R. A., & Brown, G. K. (1996). *BDI-II Beck Depression Inventory- 2nd edition*. Manual. San Antonio: The Psychological Corporation.
- Boulter, L. T. (2000). Self-concept as a predictor of college freshman academic adjustment. *College Student Journal*, 52, 234–245.
- Chen, C. P. (1999). Transition to higher education: Major aspects and counseling guidelines. *Guidance and Counseling*, Vol. 14, No. 3, 31–36.
- Dwyer, A. L., & Cummings, A. L. (2001). Stress, self-efficacy, social support, and coping strategies in university students. *Canadian Journal of Counseling. Special Issue*, Vol. 35(3), 208–220.
- Gallagher, R. P., Golin, A. & Kelleher, K. (1992). The personal, career and learning skills needs of college students. *Journal of College Student Development*, 33, 301–309.
- Hagerty, B. M., & Williams, R. A. (1999). The sense of belonging, social support, conflict, and loneliness on depression. *Nursing Research*, 48, 215–219.
- Holahan, C. J., Moos, R. H., & Bonin, L. A. (2000). Social context and depression: An integrative stress and coping framework. In Ed by Joiner, Th., & Coyne, I. C. *Interactive Nature of depression*. Washington D. C. American Psychological Association, pp 39–64.
- Kernis, M. H., Cornell, D. P., Sun, C., Berry, A., & Harlow, T. (1993). There's more self-esteem than whether it is high or low: The importance of the stability of self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 1190–1204.
- Kling, K. C., Ryff, C. D., & Essex, M. J. (1997). Adaptive changes in the self-concept during a life transition. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 23, No. 9, 981–990.
- Lee, R. M., & Robinss, S. B. (1998). The relationship between social connectedness and anxiety, self-esteem, and social identity. *Journal of Counseling Psychology*, 45, 338–345.
- Lee, R. M., Keough, K. A., Sexton, J. D. (2002). Social connectedness, social appraisal, and perceived stress in college women and men. *Journal of Counseling and Development*, Summer, Vol. 80, No. 3, 355–361.
- Mayers, G. E., & Mayers, M. T. (1992). Assertion who can I be. In: *The Dynamics of Human Communication: A laboratory approach*. McGraw-Hill.Inc., pp 85–109.

- McGrath, M. M. & Braunstein, A. (1997). The prediction of freshmen attrition; An examination of the importance of certain demographic, academic, financial and social factors. *College Student Journal*, 31, 396–408.
- Mikulincer, M. & Florian, V. (1998). The relationship between adult attachment styles and emotional and cognitive reactions to stressful events. pp 143–165. In Simpson, J. A. & J. A. & Rholes, W. S. (Eds.) *Attachment theory and close relationships*. pp 143–188. The Guilford Press, New York, London.
- Oswalt, R. & Finkelberg, S. (1995). College depression: Causes, duration, and coping. *Psychological Reports*, Vol. 77, No. 3, 858.
- Panori, S. A., & Wong, E. H. (1995). A pilot project on college students satisfaction and self concept. *Psychological Reports*, Vol. 77, No. 1, 255–258.
- Paul, E. L., & Kelleher, M. (1995). Pre-college concerns about losing and making friends in college: Implications for friendship satisfaction and self-esteem during the college transition. *Journal of College Student Development*, Vol. 36, No. 6, 513–521.
- Rathus, S. D. (1973). A 30-items schedule for assessing assertive behavior. *Behavior Therapy*, 4, 399–400.
- Roberts, J. E., & Monroe, S. M. (1997). Vulnerable self-esteem and social processes in depression: Toward an interpersonal model of self-esteem regulation. In *Self-Esteem and Interpersonal processes*.
- Robbins, S. B., Lese, K. P. & Herrick, S. M. (1993). Interaction between goal instability and social support on college freshman adjustment. *Journal of Counseling and Development*, Vol. 71, 343–348.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Ryff, C. D. (1997). Experience and well-being: Explorations on domains of life and how they matter. *International Journal of Behavioral Development*. 20 (2), 193–206.
- Ryff, C. D. & Singer, B. (1996). Psychological well-being: Meaning, measurement, and implications. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 65, 14–23.
- Ryff, C. D., & Keyes, C. L. M. (1995) The structure of Psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 69, No. 4, 719–727.
- Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 57, No. 6, 1069–1081.
- Stone, J. (2003). Self-Consistency for low self-esteem in dissonance process: The role of self standards. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 29, No. 7, 846–858.
- Strahan, E. Y. (2003). The effects of social anxiety and social skills on academic performance. *Personality and Individual Differences*, 34, 347–366.
- Tomlinson-Clarke, S. (1998). Dimensions of adjustment among college women. *Journal of College Student Development*, Vol. 39, No. 4, 364–372.
- Voitkāne, S. (2004). Pirmā kursa studentu psiholoģiskās adaptācijas rādītāju saistība ar piesaistes veidiem un sociālo atbalstu. *Latvijas Universitātes raksti. Psiholoģija*. 664. sējums. Zinātne. 122–146.
- Voitkāne, S. (2003). The relationship of social support, anxiety, depression, and student needs to psychological well-being in first year university students. *Baltic Journal of Psychology*, Vol. 4, No. 2, 31–43.
- Voitkāne, S., & Miezīte, S. (2001). Pirmā kursa studentu adaptācijas problēmas. *Baltijas Psiholoģijas žurnāls*, sēj. 2, Nr. 1, 43–58.

Relationship of Self-esteem and Assertiveness to Psychological Well-being of Female first Year University Students

Summary

The aim of this study is to explore the relationship of different levels of self-esteem and assertiveness with psychological well-being of female first year university students.

This study was conducted with 170 first year female students from ten faculties at the University of Latvia. Students filled out the following self-report instruments: Rosenberg Self-Esteem Scale, Assertiveness Questionnaire, Psychological Well-being Scales and Beck Depression Inventory-II. The results indicate that students with higher level of self-esteem and assertiveness obtained higher scores in all dimensions of psychological well-being. Female students with lower self-esteem and assertiveness obtained lower scores in all dimensions of psychological well-being. Students with high self-esteem and assertiveness have low depression scores. Female students with low self-esteem and assertiveness have moderate depression scores.

Key words: self-esteem, assertiveness, psychological well-being, depression, female first year university students.

Zaudējuma krīze sievietes dzīvē: kopīgais un atšķirīgais pārdzīvojumos pēc tuva cilvēka nāves un pēc šķiršanās¹

Crisis of Loss in a Woman's Life: Similarities and Differences in Grieving after Bereavement and Divorce

Kristīne Maslovska, Kristīne Mārtinsone, Anika Miltuze,
Anda Upmane, Ieva Bite
kristine.maslovska@vp.gov.lv

Šī raksta mērķis ir atklāt kopīgo un atšķirīgo krīzes pārdzīvojumos pēc tuva cilvēka nāves un pēc šķiršanās no dzīvesbiedra. Krīzes pieredze tika apzināta, veicot daļēji strukturētas intervijas ar 20 sievietēm, kuru nesenā pieredzē ir viens no minētajiem zaudējumiem, fokusējoties uz krīzes pārdzīvojumu ierosinātajām emocionālajām, kognitīvajām, fiziskajām un uzvedības izmaiņām. Pētījuma ietvaros gūta informācija ļauj spriest par šo abu zaudējumu veidu līdzīgo struktūru un izpausmēm, ciktāl tās ir kā krīzes reakcijas, tomēr atklājot nozīmīgas saturiskas atšķirības sērošanas un šķiršanās procesu gaitā un to pavadošajos pārdzīvojumos. Respektējot abu šo zaudējumu pārdzīvojumu nozīmību sociālajā kontekstā, tiek piedāvātas rekomendācijas saskarsmei ar šādā krīzes situācijā nonākušām sievietēm.

Atslēgvārdi: krīze, šķiršanās, sievietes, zaudējums.

Nosacīti krīzes iedala situāciju, attīstības un eksistenciālās krīzēs (*Brammer*, 1985). Vērtējot krīzes situācijas, starp būtiskākām pazīmēm ir notikuma paredzamība, notikumu vai tā epizožu un tajos iesaistīto cilvēku skaits, gūtie zaudējumi, vardarbības un ievainojumu klātesamība, draudi cilvēka dzīvībai vai veselībai un cietušo skaits (*Webb*, 1991). Sekojot šādiem kritērijiem, gan šķiršanās, gan tuva cilvēka nāve iekļaujas vienotā – situatīvā separācijas zaudējumu krīžu grupā, ļaujot šīs abas krīzes situācijas aplūkot vienkopus. Gan šķiršanās no laulātā drauga, gan sēras pēc mīļotā cilvēka nāves zināmā mērā izraisa līdzīgus pārdzīvojumus. Arī literatūrā daudzi autori, kas rakstījuši par vienu no šiem zaudējuma veidiem, pievērsušies arī otram (piemēram, *Boulbjijs*, *Parkes* u. c.). Gan šķiršanās, gan tuva cilvēka zaudējums to izpētes vēsturiskajā attīstības gaitā analizēti dažādu stresa un krīžu teoriju ietvaros, pakāpeniski radot pamatu arī patstāvīgu sērošanas un šķiršanās teoriju attīstībai (sk. *Amato*, 2000, *Stroebe & Schut*, 2001), ko pamato šo abu notikumu individuālā daba. Piemēram, ja šķiršanās no partnera pieļauj arī turpmākus kontaktus ar it kā zaudēto cilvēku, tad nāves gadījumā reāla saskarsme nav iespējama. Līdz ar to sērošanas teorijas fokusētas uz vienpusējām garīgām attiecībām ar zaudēto, kamēr šķiršanās gadījumā attiecības tiek apspriestas atkārtotu tikšanos un turpinošas mijiedarbības kontekstā. Ja tuva cilvēka nāve paredz reaģēšanu uz neatgriezenisku faktu, tad šķiršanās process ietver lēmuma pieņemšanu, šķiršanās iniciēšanu (vai reaģēšanu uz to), juridisku šķiršanos un patiesu emocionālu šķiršanos (*Kressel*, 1986). Ja šķiršanās gadījumā iepriekšējs attālināšanās process šķiet neizbēgams, tad nāves gadījumā iepriekšēja separācija iespējama tikai

¹ Raksts sagatavots, balstoties uz LZP projekta ietvaros veikta pētījuma rezultātiem, un atspoguļo daļu no šīnī pētījumā aplūkotojām jautājumiem, t. i., kvalitatīvā pētījuma sadaļā iegūtajiem rezultātiem.

tajos gadījumos, kad tuvinieks slimo ar neārstējamu slimību un viņa “aiziešana” ir paredzama. Arī šāda situācija būtu drīzāk raksturojama ar vārdu “atvaidīšanās”, nevis “atsvešināšanās”. Arī tad ziņa par nāves iestāšanos iezīmētu jauna sērošanas procesa sākumu ar tam raksturīgajām izpausmēm.

Viena no populārākajām pieejām krīžu norises izvērtēšanā ir stadijveida modeļa izmantošana. Šāds modelis paredz, ka process, kurā indivīds demonstrē dažādas noteiktam laika posmam raksturīgas iezīmes, tiek sadalīts stadijās jeb fāzēs. Kulberga definējumā tās ir

- 1) šoka,
- 2) reaktīvā,
- 3) izprašanas un risināšanas,
- 4) pārorientēšanās fāze.

Tomēr pēdējos gados psihologi arvien kritiskāk raugās uz šo pieeju, tai pārmetot zināmu bezpersoniskumu un pasivitāti, jo viņuprāt sērotājam šādā modelī tiek atvēlēta pasīva pakļaušanās loma un atstāta pārāk maza vieta individuālā zaudējuma specifikai (sk., piem., *Worden*, 1991).

Šķiroties pāriem jāsastopas ar kompleksu uzdevumu virkni – izprast attiecību izjukšanas cēloņus un nozīmi, tikt galā ar jūtām, pārvarēt šaubas, pārstrukturēt lomas ģimenē, veidot jaunu identitāti un dibināt jaunas attiecības (*Moos & Schaefer*, 1986), kas otrreizēju laulību gadījumā prasītu jaunu emocionālu, fizisku, sociālu, ekonomisku un juridisku pārstrukturēšanos, un vecāku lomu izmaiņas (*Goetting*, 1982, cit. *Moos & Schaefer*, 1986).

Sērošanas gaita prasa tikt galā ar tādiem uzdevumiem kā realitātes pieņemšana, aktuāla jūtu pārdzīvošana, pielāgošanās dzīvei bez zaudētā cilvēka un emocionālās saiknes ar mirušo pārveidošana tā, lai netraucēti varētu veidot savu turpmāko dzīvi (*Worden*, 1991).

Līdzās psiholoģiskajiem aspektiem krīzē nonākušie ir pakļauti virknei sociālo normu un ar tām saistītajiem aizspriedumiem par to, kas ir dabīgi/nedabīgi, normāli/nenormāli, ko drīkst/nedrīkst, kas atbalstāms/nosodāms, un ko indivīdu līmenī joprojām vērtē šādās polārās gradācijās. Zinātniskajā un specializētajā literatūrā atrodami nostabilizējušies uzskati, kas to vai citu izpausmi un uzvedību traktē kā adekvātu (vēlamu) vai adaptācijai neatbilstošu (nevēlamu). Piemēram, norobežošanos un problēmas izstumšanu no apziņas klasificē kā destruktīvu krīzes risinājumu (*Greenstone & Leviton*, 1993; *Brammer*, 1985), bet palīdzības meklēšanu, zaudējuma konfrontēšanu apziņā un problēmu risināšanu – kā konstruktīvu risinājumu (*Caplan*, 1961, 1974).

Literatūrā skaidri norāda, ka atgūšanās no krīzes tiek gaidīta, bet vēlamo procesu definē dažādi – kā adaptāciju, pārvaldīšanu, pielāgošanos, regulēšanu u. c. (sk. *Aquilera*, 1990). Krīzes iznākuma novērtēšanas kritērijos sastopamies ar vairākām neskaidrībām un atšķirīgām teorētiskām nostādnēm, t. sk., vai krīze ir vai nav noslēgusies un vai krīzes nobeigums kā tāds vispār ir iespējams.

Mērķis. Krīžu teorijas akcentē sociālās vides būtisko lomu krīzes pārvarēšanā un krīzē nonākuša indivīda nepieciešamību pēc informatīva atbalsta. Lai labāk izprastu šādu indivīdu un krīzē nonākušai personai palīdzētu pieņemt notikušo, uzskatījām par nepieciešamu pievērsties padziļinātai krīzes pārdzīvojumu izpētei, vienlaikus izvērtējot kopīgo un atšķirīgo pārdzīvojumus pēc tuva cilvēka nāves un pēc šķiršanās.

Šādai izvēlei par pamatu ņemts vispāratzīts uzskats, ka precīzāka (un strukturētāka) problēmjaūtājuma izpratne palīdz gan skaidrāk apzināties un pieņemt notiekošo, gan veidot empātiskāku, uz sapratni balstītu attieksmi un gatavību palīdzēt krīzē nonākušam indivīdam.

Grupa. Pētījumā kopumā piedalījās 478 sievietes, no kurām 215 atzina, ka pēdējo 5 gadu laikā piedzīvojušas tuva cilvēka nāvi vai šķiršanos no dzīvesbiedra. Pamatojoties uz pašu sieviešu subjektīvu novērtējumu par piedzīvoto krīzi un saglabājot plašu viņu individuālās dažādības spektru attiecībā uz demogrāfiskajiem lielumiem un dzīves pieredzi, kvalitatīvā pētījuma izlasē tika iekļautas 20 sievietes, kas piedzīvojušas vienu no separācijas zaudējumiem. Visas respondentes ir agrīna brieduma gados ar vismaz dažu mēnešu ilgušu zaudējuma pieredzi, kas notikušo viņām ļauj izvērtēt ar laika perspektīvu.

Metode. Šis pētījums balstās uz daļēji strukturētām intervijām, kuru izstrādē piedalījās 4 ekspertes ar maģistra vai doktora grādu psiholoģijā, ar personīgu šķiršanās un/vai tuva cilvēka nāves pieredzi un atšķirīgu teorētisko zināšanu bāzi sērošanas, separācijas, krīžu teorijās un psiholoģiskās konsultēšanas darbā. Nepieciešamās informācijas ieguvei izvēlētie jautājumi bija saistīti ar pārdzīvojuma izpausmēm un atspoguļoja dzīves ritējumu. Sākotnēji tika izveidota iespējamo jautājumu bāze ar mērķi rast atbildi uz jautājumu, kā sievietes reaģē uz piedzīvoto zaudējumu un kā ar to tiek galā. Jautājumus veidoja, balstoties uz pašu ekspertu personīgo pieredzi, profesionālo pieredzi darbā ar klientiem un literatūrā pieejamo informāciju par zaudējuma krīzes norises gaitu un izpausmēm. Izveidotie jautājumi tika pārskatīti, izvērtējot to valodniecisko raitumu un lietderību informācijas iegūšanai. Pēc tam tika atlasīti veiksmīgākie formulējumi un sargrupēti atbilstoši zinātniskajā literatūrā iedibinātajai krīzes pazīmju struktūrai – emocionālas, kognitīvas un fiziskas pazīmes un izpausmes uzvedībā (Potter, 2000; Worden, 1991, u. c.). Papildus tam tika pievienoti arī jautājumi, kas ļautu iegūt specifiskāku informāciju par zaudējuma pārvarēšanu. Pirmie intervijas varianti tika izmēģināti ekspertu kolektīva ietvaros, pilnveidoti un pēc tam pielietoti pētījuma izlasē.

Pētījumā izmantotā intervija iekļāva vispārīgos jautājumus par zaudējuma situāciju: *Kad tas notika? Cik ilgi jūs bijāt kopā? Kā tas notika? Šķiršanās gadījumā – kurš no jums bija tas, kas aizgāja? Vai tas notika pēkšņi vai arī par to iepriekš kaut kas vēstīja? Kad pirmo reizi jums ienāca prātā, ka tas varētu notikt? Kāda bija jūsu pirmā reakcija? Kas ir mainījies jūsu dzīvē līdz ar šķiršanos/ tuvā cilvēka nāvi?*

Turpinājumā tika iekļauti jautājumi par sievietes domām un emocijām: *Ar ko pēdējā laikā ir aizņemtas jūsu domas? Ar ko bija aizņemtas pirms mēneša? Kas jūsu domās līdz ar pārdzīvoto mainījies? Atceroties brīdi, kad jūs uzzinājāt par notiekošo, kādas bija pirmās emocijas, ko jūs jutāt? Kādas emocijas pēc tam sekoja? Kā jūs jūtaties pēdējā laikā? Vai kaut kas atšķiras jūsu pārdzīvojumos drīz pēc zaudējuma un tagad? Kā jūtaties, par to stāstot? Turpinājumā tika jautāts par izmaiņām uzvedībā: *Vai pēc notikušā jūs esat ievērojusi kādas izmaiņas savā uzvedībā? Kādas? Tika jautāts par izmaiņām apkārtējos notikumos: *Vai pēc notikušā bijuši kādi īpaši (dīvaini) atgadījumi un vai esat piedzīvojusi kādas neparastas izjūtas?***

Kognitīvie procesi tika precizēti detalizētāk: *Vai pēdējā laikā ir gadījies, ka nevarat sakārtot domas un tās jaucas pa galvu? Vai nepieciešamības gadījumā jums tomēr izdodas koncentrēties? Vai pēdējā laikā jums ir gadījies aizmirst svarīgas lietas? Vai tā bija jau pirms šķiršanās/ tuvā cilvēka nāves?*

Tālāk tika paredzēti jautājumi par fiziskajām (ķermeniskajām) izpausmēm: *Kā jūs vērtējat savu pašreizējo veselības stāvokli? Vai pēdējā mēneša laikā ir bijuši kādi veselības traucējumi?* (Sīkāk tiek precizētas izmaiņas gulēšanas un ēšanas paradumos).

Turpinājumā bija paredzēti jautājumi par izmaiņām attiecībās un sadzīvē: *Vai kaut kas ir mainījies jūsu attiecībās ar apkārtējiem? Kā jūs pavadiet savu brīvo laiku? Vai kaut kas ir mainījies jūsu ieradumos pēdējā laikā?* Kā arī jautājumi par pārvarēšanas veidiem: *Kā jūs tiekat galā ar šķiršanos/ tuvā cilvēka nāvi? Kas jums sākotnēji palīdzēja tikt ar to galā – .. tikko tas bija noticis? Kas jums palīdz šobrīd? Kas traucē? Kā jūs pati sev palīdzat?* Jautāja par nākotnes redzējumu: *Vai esat domājusi par to, kā dzīvot tālāk? Kā jūs iztēlojaties savu turpmāko dzīvi?*

Nobeigumā sievietes aicināja pievienot jautājumos neietvertu informāciju. Tika sniegta informācija par iespējamo psiholoģisko palīdzību, ja tāda būtu nepieciešama.

Datu ievākšana: respondentes intervijām tika izraudzītas pēc kvantitatīvajā pētniecības sadaļā iegūtās informācijas, t. i., sievietes, kas bija atzīmējušas, ka pēdējo 5 gadu laikā piedzīvojušas tuva cilvēka nāvi vai šķiršanos no dzīvesbiedra un piekrit piedalīties tālākā pētījumā, lai individuālā sarunā vairāk pastāstītu par sev tuvā cilvēka zaudējuma pieredzi. Dažas sievietes (apzinātas privātas komunikācijās ceļā) iesaistījās tikai pētījuma intervijas sadaļā. Turpmākie jautājumi tika uzdoti saskaņā ar plānoto intervijas modeli. Visas sievietes tika informētas par sarunas laikā pārspriestās informācijas konfidencialitāti un izmantošanas kārtību. Sievietes aicināja uz intervijām, kur iesākumā viņas tika rosinātas veidot patstāvīgu stāstījumu par krīzes pieredzi.

Datu apstrāde: Informācijas apstrādē tika izmantota 4 līmeņu vairākkārtēja iepazīšanās ar tekstu:

- 1) lai gūtu vispārējo priekšstatu par pieejamo informāciju,
- 2) lai detalizēti veidotu informācijas vienības,
- 3) lai tās strukturētu un interpretētu,
- 4) lai veiktu iegūtās informācijas kopējo analīzi.

Vispirms tika apstrādāta un analizēta katra individuāla intervija, lai pēc tam veidotu kopējo ainu attiecībā uz šķiršanās un nāves situācijām. Datu analīzi veica 2 neatkarīgi eksperti. Diskusijas ceļā tika panākta vienošanās par atbilstošāko formulējumu informācijas vienībai, interpretāciju un secinājumu.

Datu apstrādē saglabāta intervijā iekļautā datu izkārtojuma struktūra. Izpētes gaitā iepriekš izvirzītajām pārdzīvojumu izpausmes kategorijām pievienojās vēl divas, iepriekš nedefinētas kategorijas – *vajadzības* un psiho-emocionālās *pārmaiņas*.

Rezultātu analīze un interpretācija

Krīzes pārdzīvojumu emocionālās izpausmes

Tuva cilvēka nāves pārdzīvojumam raksturīgs sākotnējais šoks, nejutīgums, ko atsevišķos gadījumos nomaina “panikas un histēriskas” reakcijas. Raksturīgas ir emocionālas sāpes, bēdas, skumjas, ilgas, arī dusmas, vainas izjūta un pašpārmētumi, nedrošība, trauksme un bailes, tukšuma izjūta, arī vientulība, neaizsargātība, pamestība, bezpalīdzība, bezspēcība. Atsevišķos gadījumos – atbrīvotība un atvieglojums.

Līdzīgas izjūtas raksturīgas arī šķiršanās reakcijām, ko papildina aizvainojuma, greisirdības, naida, izmisuma un rūgtuma izjūtas, dažreiz arī vienaldzība un apātija.

Tomēr, ja stāstījumiem par tuva cilvēka nāves pieredzi raksturīgas pārdomas un apcerīgums, tad šķiršanās drīzāk attēlojama kā aktīva pretošanās. Tuva cilvēka nāves gadījumā emocionālajā sfērā dominē sāpes, nomāktība un zaudējuma sāpes (varbūt izņemot tos gadījumus, kad sērojošās demonstrē atvieglojumu, zaudējot “slogu”), ko pavada vispārējs saasināts jūtīgums attiecībā pret apkārtējo pasauli un sevi tajā. Dažādo emociju sajaukums un nepieciešamība pēc mirušā klātbūtnes izjūtas (kas arī ir raksturīga iezīme sērošanas laikā) vienlaikus sievietēs rada bažas par savu normālumu:

“Tās izjūtas, kas mani pārņēma, bija pārsteigums man pašai. Dažbrīd pat bija jādomā, vai tas viss ir normāli.”

Tikmēr šķiršanās pārdzīvojumi atklājas dinamiskākā procesā, ko pavada iluzori priekšstati par savām spējām ietekmēt (kontrolēt) situāciju un kurā spilgtāk atklājas konfliktējošas jūtas. Emocionālajā jomā vērojams haoss – ne tikai intrapsihiskās darbības kontekstā, bet arī apkārtējo notikumu redzējumā un verbālajās izpausmēs (stāstījumā). To pavada jūtu ambivalence un vispārējas grūtības tikt galā ar emociju spēku:

“Nežēlīgi viņš to visu darīja .. es staigāju ziliem žokļiem ... vispār, savā būtībā viņš ļoti cilvēcīgs bija.”

“Viņš ir mana otrā pusīte .. neticu, ka mēs izšķirsimies ... nevar būt, ka uz tā pamata nevarētu pēc manas prasības izšķirt bez tā samierināšanās laika ar domu, ka es vienkārši negribu vairāk dzīvot cerībās un ilūzijās”.

Kā izņēmumi minami tie gadījumi, kad ilgstoša sagatavošanās perioda beigās šķiršanās ceļā sieviete gūst atvieglojumu, atbrīvojoties no iepriekšējo attiecību apgrūtinājuma, piemēram, no alkoholisma un vardarbības.

Gan nāves, gan šķiršanās situācijām ir raksturīgas bailes un nedrošība attiecībā uz nākotni un iespēju dzīvot tālāk jaunajos apstākļos, ko saasina sarežģījumi finansiālajā nodrošinājumā, lomu pārdalē un rūpēs par bērniem.

Krīzes pārdzīvojumu fiziskās (ķermeniskās) izpausmes

Lai gan literatūrā minēta virkne psihosomatisku reakciju krīzes un zaudējuma situācijās, sieviešu stāstījumos salīdzinoši reti aprakstītas dažādas ķermeniskās izpausmes. Tas varētu būt saistīts ar izlases īpatnībām – intervētās sievietes notikušo vērtē ar zināma laika atstarpi, kad fizioloģiskās reakcijas varbūt vairs nav tik aktuālas kā sākuma periodā. Iespējams, ka intervētajām sievietēm tās ir mazāk apzinātas vai nav izpaudušās nemaz. Emociju spilgtums un smagums var būt mazinājis ķermenisko izjūtu apzināšanos, tāpēc atmiņā tās nav saglabājušās. Sieviešu stāstījumos dominē ikdienā plašāk sastopamās veselības traucējumu kategorijas: galvassāpes, nogurums, miega un ēstgribas traucējumi. Jāpiezīmē, ka situācija neatšķiras tuva cilvēka nāves vai šķiršanās gadījumā.

Krīzes pārdzīvojumu kognitīvās izpausmes

Gan vienā, gan otrā zaudējuma situācijā vērojams sākotnējs apmulsums, neticība, šaubas, neziņa, pārņemta ar domām par zaudējumu. Sievietes min arī uzmācīgas un neskaidras domas, koncentrēšanās grūtības, atmiņas pārrāvumus, izklaidību, šaubas par nākotni.

Abās situācijās notiek centieni apjēgt notiekošo, izskaidrot radušos situāciju un izpētīt tās cēloņus, priekšvēstnešus un līdzvainīgos. Tomēr, ja pamešanas iemesls nāves gadījumā ir eksistenciāli izvērtējams jautājums, tad šķiršanās gadījumā pieļaujama virkne reālistisku un izmaiņām pakļaujamu cēloņsakarību analīze.

Līdz ar to tuva cilvēka nāves pārdzīvojumus drīzāk pavada globālas pārdomas – par sevi, par dzīvi, par mirušo un līdz ar viņu zaudēto, kā arī notikušā nozīmes un jēgas meklējumi savas dzīves un vispārējas pasaulīgās dzīves kontekstā. To pavada (periodiski) intensīvas atmiņas, pārdomas, veidojot sapratni par notikušo, par sevi, par dzīvi, tādējādi rosinot vērtību pārvērtēšanu un atklāsmju iegūšanu.

Tikmēr šķiršanās radītajiem pārdzīvojumiem drīzāk raksturīgas plānveida pārdomas, kuru centrā ir iepriekšējās attiecības. Tā ir situācijas analīze, vainīgo un attaisnojumu meklēšana, pozitīvo un negatīvo aspektu apzināšana, kā arī mērķu izvirzīšana. Būtiska vieta ir attiecību un sevis izvērtēšanai. Ja sērošanas situācijās atbildes drīzāk tiek rastas caur likteņa un Dieva gribu (*“dzīve ir dzīve, un es saprotu, ka tā notiek”*), tad šķiršanās gadījumos plašā diapazonā parādās savas un līdzcilvēku atbildības (vainas) meklējumi notikušajā, kas izraisa savu spēju un vērtības apšaubīšanu, uzticēšanās lietderības pārvērtēšanu, kā arī cēloņsakarību meklējumus pagātnes ietekmē (*“tas viņam no tēva – gēni”*; *“viņa māte arī padzina viņa tēvu...”*) un mistikā (*“nezinu, ar ko viņa viņu ir nobūrusi”*; *“varbūt iepriekšējā dzīvē esmu kaut ko izdarījusi”*).

Krīzes pārdzīvojumu izpausmes uzvedībā

Krīzes pārdzīvojuma izpausmēm uzvedībā raksturīga pārņemība ar zaudējumu, īpašs jūtīgums, aizkaitināmība, nemiers un drudžaina aktivitāte, arī pasīvs atslābums un apātija, periodiska norobežošanās, kā arī raudāšana. Abu zaudējumu krīžu situācijās sieviešu stāstījumi atklāj virkni izmaiņu viņu uzvedībā (ar individuālām atšķirībām) – liecību par iepriekšējo dzīvi – gan saglabāšana, gan iznīcināšana; zaudētā atgādinošo vietu apmeklēšana un lietu aprūpēšana vai apzināta izvairīšanās un atteikšanās no tās; gan sociālās aktivitātes pieaugums, gan sociāla distancēšanās; gan aktīva darbošanās, gan pašaušanās uz notikumu gaitu. Ja tuvinieka nāves situācijā izmaiņām uzvedībā vairāk raksturīga vispārīga darbošanās mirušā piemiņas uzturēšanai un/vai savas dzīves veidošanai, tad šķiršanās situācijā ir raksturīgākas mērķtiecīgas aktivitātes, manipulācijas un pretreakcijas, t. sk., cīņa par attiecību atjaunošanu, demonstratīva savas patstāvības un spēju manifestācija, un jauna tēla veidošana, ko nereti papildina jaunu attiecību dibināšana vai gluži otrādi – bažas un izvairīšanās no nopietnu attiecību veidošanas. Atklājas arī pakāpeniskas un sociāli akceptējamās savas dzīves veidošanas stratēģijas.

Abos gadījumos notiek atbalsta un skaidrojumu meklējumi (gan aktīvi, gan pasīvi gaidot) – pie tuviniekiem un draugiem, pie mediķiem, psihologiem, dziedniekiem un zīlniekiem, vēršoties pie Dieva, grāmatās, ļaujoties uz laika ritējumu. Arī norobežojoties no sabiedrības, grimstot alkoholā. Abos gadījumos, lai novērstos no problēmsituācijas un sevis uzmundrināšanai, tiek izmantotas arī dažādas aktivitātes – sevis kopšana, atpūta (pirts, fiziskas aktivitātes, izklaides, ceļošana). Kā nozīmīgi tiek uzsvērti arī bērni, kuru dēļ ir vērts censties un turpināt dzīvot, un sava nodarīguma apliecinājumi, palīdzot citiem. Īpašu vietu ieņem darbs: sabiedriski aktīva darbība, nodošanās algotam darbam, dzīvokļa remontam vai mājas iekārtošanai

u. tml. Zaudējums mudina arī uz pārmaiņu radīšanu citās problēmu jomās, piemēram, tuva cilvēka nāve ierosina šķirties no vīra.

Iepriekš aprakstītās izmaiņas atklāj arī tās **psiho-emocionālās pārmaiņas**, kas laika gaitā ar sievieti notiek krīzes situācijā.

Psiho-emocionālas pārmaiņas pēc tuva cilvēka nāves raksturo: pasaules redzējuma izmaiņas (ko raksturo dažādas atklāsmes – gan globālas, gan ar sadzīvi saistītas, piemēram, – (*“tagad citas problēmas nešķiet tik briesmīgas”*), vērtību pārvērtēšana (kas dzīvē ir svarīgs, kas mazsvarīgs), attieksmju maiņa (pret līdzcilvēkiem, cilvēku kā vērtību, atbildību par citiem, pret savu dzīvi), personīgā izaugsme (*“kļuvu mierīgāka, izlēmīgāka, patstāvīgāka, stiprāka, vairāk pieaugusi, gatavāka uzņemties atbildību, izvirzīt mērķus”*) un stimuls turpmākai iniciatīvai (veikt izmaiņas jomās, kur jau iepriekš bijušas problēmas).

Psiho-emocionālas pārmaiņas pēc šķiršanās galvenokārt izriet no izjukušo attiecību izvērtējuma, demonstrējot racionāli novērtētu nesaderību:

“Tagad saprotu, ka mēs tāpat būtu šķīrušies.”

“Viņš visu laiku dzēra, uzdzīvoja – skandāli, kautiņi, bērniem psiholoģiskas traumas.”

un izteiktu pieķeršanos:

“Viņam vēl arvien ir vara pār mani.”

“Es savu vīru vēl joprojām uztveru kā savu vīru, ... viņš ir daļa no manis pašas.”

“Es savam vīram biju ļoti pieķērusies .. īpaši pēc mammas miršanas, jo man neviens cits rada nav. Draugu daudz, bet tāda radnieka, aiz kā aizķerties, būtībā nebija .. vienīgais tuvais cilvēks ... visu to [pārestības] es noriju, jo būtībā es viņu ļoti mīlēju ... es viņam mutē skatījos visu dzīvi, tā kā pakārtota”.

Izpratnē izmainās sadzīviski definējumi, piemēram, jēdzienu “ģimene” aizstāj jēdziens “mājas”.

Tomēr visspilgtāk, kā šķiršanās sekundārās sekas, tiek minētas pārmaiņas cilvēcisku attiecību aspektā, radot slogu attiecību veidošanai nākotnē – bailes no jaunām attiecībām, piesardzība to dibināšanā, skepse pret to veiksmīgumu:

“Es nespēju izveidot jaunas attiecības, baidos uzticēties cilvēkiem, negribu to vēlreiz pārdzīvot. Tagad esmu uzmanīgāka, piesardzīgāka, vienreiz jau apdedzinājos.”

“Ciniskāka esmu kļuvusi, vairs neticu tik ļoti lielajai mīlestībai.”

“Pagaidām neesmu sastapusi nevienu, ar ko varētu kopā dzīvot. Ir bijušas dažādas attiecības, bet nekas nopietns. Tās ir tādas attiecības, kur jau iepriekš var paredzēt, ka nekas tur nesanāks.”

Pozitīvām izmaiņām raksturīgi personīgie ieguvumi – sevis un pagātnes pārvērtēšana (*“Esmu aizvērusi milzīgas durvis savai pagātnei ... Un es arī saprotu, ka daudz kur esmu vainīga, jo ar tādu cilvēku, kāda es biju toreiz, tiešām nav iespējams sadzīvot.”*); sevis pilnveidošana (izskata uzlabošanā, intelektuāli) un sevis novērtēšana (*“Pēc šķiršanās es atguvu pašapziņu”*).

Sadzīvē pieņemtie sociālie stereotipi paredz, ka par mirušiem runā labu vai neko, bet par cilvēku, kas pamet ģimeni, var piemeklēt virkni kritisku piezīmju. Sieviešu stāstījumi atklāj dažādību: tajos atklājas gan pozitīvie, gan negatīvie aspekti iepriekšējās attiecībās, šo cilvēku vērtējumā un arī savas uzvedības atspoguļošanā:

“Es slimoju. Gaidīju viņu mājās, skumu pēc viņa, bet viņš daudz strādāja, nāca mājās vēlu ... es esmu tāds cilvēks – kad man slikti, tad mēle niez iedzelt, aizskart”;

“...un beigās viņš aiziet gulēt. Ne viņš mani pažēlo, ne viņš kaut ko izsaka. Viņš vienkārši apguļas uz grīdas. Un es tur palieku tajā krēslā, un tad man atkal uznāca tādas, tādas šausmīgas dusmas – kā viņš tā pret mani var izturēties! Un es viņu bakstīju, bakstīju ar kāju...”

Analizējot pārdzīvojumu izpausmes, atklājas virkne vajadzību, kas pavada krīzes procesa norisi. **Vajadzība** emocionāli izlādēties, izzināt notikušo, būt nodarbinātai, kā arī vajadzība pēc cilvēciskas saskarsmes, pēc (vismaz garīga) kontakta ar zaudēto cilvēku, pēc vērtību pārvērtēšanas (attiecību vērtības, pašvērtības, dzīves vērtības) un vajadzība pēc dzīves pārkārtošanas. Tajā skaitā, rast avotu to vajadzību apmierinājumam, ko iepriekš nodrošināja zaudētais cilvēks.

Šīs vajadzības gan neveido klasisko Maslova hierarhiju un liek apdomāt to specifiskumu tieši krīžu situācijās, kad priekšplānā izvirzās nevis bāziskās un konkrētajam cilvēkam centrālās vajadzības, bet gan aktualizējas to vajadzību apmierinājums, kas saistīts ar iztrūkumu vienā no hierarhijas līmeņiem – vajadzību pēc mīlestības. Savā ziņā to varētu saistīt ar sievietēm piedēvēto tendenci definēt sevi caur attiecībām ar citiem, tomēr šādam apgalvojumam būtu nepieciešami papildus apstiprinājumi.

Līdztekus pārdzīvojumu izpausmju izpētei, radušies arī jautājumi, uz kuriem šī pētījuma rezultāti nespēj dod objektīvu atbildi, bet, kas būtu turpmākas izpētes vērti.

Ievērojot to, cik nozīmīgu vietu sieviešu stāstījumos ieņem zaudētā klātbūtnes aktivizēšana (gan domās, gan sarunās ar citiem, vai arī šķiršanās gadījumos atklātu kontaktu meklēšana), rodas jautājums – kas notiek ar izveidoto piesaisti, zaudējot cilvēku, tam nomirstot vai no viņa izšķiroties? Vai sekmīga atgūšanās prasa, lai šī piesaiste tiktu pārrauta, vai arī tās turpināšanās uzskatāma par normālu un pat vēlamu? Ja jaunākā sērošanai veltītā literatūra atklāj nepieciešamību pēc emocionālās saiknes ar mirušo transformētu turpinājumu, t. i., nevis pārraut (kā tiek interpretēti Freida uzskati), bet turpināt šīs attiecības garīgi (sk. Klass u. c., 1996), tad rekomendējošā literatūra attiecībā uz šķiršanos prasa iepriekšējo attiecību pārrāvumu, lai sekmīgi varētu veidot jaunas attiecību diādes. Šī pētījuma ietvaros apgūtie stāstījumi ļauj minēt par iespējamību šo saikni turpināt, vienlaikus veidojot savu personīgo telpu, sadzīvi un attiecības abās separācijas situācijās.

Tā kā sieviešu stāstījumos nereti vienkopus parādījās dažādas konstruktīvas un destruktīvas uzvedības formas (piemēram, priekšmetu iznīcināšana, uzbrukumi vienkopus ar labvēlīgu saskarsmi, palīdzības meklējumiem un piedāvājumiem), rodas jautājums par sociāli neakceptētās uzvedības lomu ilgstošā atgūšanās periodā. Un, cik lielā mērā destruktīva uzvedība nozīmē nesekmīgu krīzes iznākumu?

Nobeigums

Lai arī krīzes pārdzīvojumi fiksēti kā izpausmes (emocionālas, fizioloģiskas, kognitīvas un uzvedības), intervijās tas atklājas kā process, kura ietvaros vērojamas dažādu pārdzīvojumu dažādas izpausmes, kas laika gaitā mainās gan intensitātē, gan dažādībā.

Procesa sākumā sērojošās sievietes prātu pārņem šoks – lai pasargātu apziņu no traumējošās ziņas un dotu laiku pakāpeniskai šīs informācijas apjaušanai (Worden, 1991; Stroebe & Schut, 1999), kas ilgākā laika periodā saglabājas ne tik daudz kā nespēja noticēt (Worden, 1991), bet nevēlēšanās ticēt. Domās jaušami gan savdabīgi centieni atgriezt atpakaļ laiku un izpētīt, ko varēja darīt savādāk, gan mēģinājumi atklāt sakarības – notikuma vēstnešus. Domās atkārtoti tiek apspriests un analizēts notikušais un meklēta tā jēga un nozīme. Dažām sievietēm šāda domāšana dod mierinājumu – “*tā ir mana vakara narkotika*”, citām tās ar laiku sāk traucēt – “*domas jaucas pa galvu, kad nav ko darīt*”, tāpēc aktīvas fiziskas nodarbes tiek atzītas par labu iespēju kognitīvi un emocionāli atpūsties, ko citviet literatūrā sauc par dozēšanas nepieciešamību (Stroebe & Schut, 1999). Kamēr daļai sieviešu notikušais un tā nozīmes izpratne nodrošina nepieciešamo kontroles izjūtu pār situāciju, citas to rod aktīvā sevis nodarbināšanā un savas dzīves iekārtošanā.

Konceptuāli šis process līdzinās jau izsenis teorijā aprakstītajam fāžu modelim (sk. Parkes, 1972; Simos, 1979 u. c.): pēc sākotnējā šoka seko samērā spēcīga dezorganizācija, ko noslēdz atgūšanās jeb reorganizācija. Tiesa, neskatoties uz modeļa vienkāršību, tā norise indivīda dzīvē ir krietni komplicētāka un ietver viļņveidīgas, spirālveida pārejas no vienas fāzes citā.

Krīzes norisē arī vienā indivīdā koncentrējas plašs spektrs dažādu emociju. Līdz ar to, mūsaprāt, to precīzāk būtu saukt par emociju summu. Emocijas ir saistītas ar kognitīvo aspektu jeb krīzes ierosinātājfakta subjektīvo novērtējumu (kā sieviete definē notikušo) un izpratnes veidošanu. Krīzi dažreiz pavada psihofizioloģiskas izmaiņas – nogurums, galvassāpes, miega un ēšanas traucējumi, un izpausmes uzvedībā, kas var izpausties kā aktīva darbošanās vai tieši otrādi – ļaunās procesam un “slinkošana”. Viena otru papildinot, dažādās izpausmes nodrošina psihoemocionālās un sabiedriskās dzīves pārmaiņas, tādējādi apmierinot krīzes aktualizētās vajadzības.

Lai arī tuva cilvēka zaudējums un šķiršanās izraisa līdzīgas izpausmes (ciklāl tās raksturojamas kā stresa un krīzes reakcijas) un strukturāli sakrītīgu procesu (krīzes norisi), katram no šiem zaudējuma veidiem ir ne tikai atšķirīgs krīzi izraisošais cēlonis, bet arī notikuma subjektīvais saturs, emocionālais fons, priekšplānā izvirzītie akcenti, kā arī krīzes norises procesā ietvertie pārvarēšanas uzdevumi un krīzes (notikuma) izraisīto seku integrācija dzīvē.

Tas nozīmē, ka, veidojot vispārējo priekšstatu par to, kas notiek ar cilvēku, kurš piedzīvojis šķiršanos vai tuva cilvēka zaudējumu, nepieciešams apzināties un respektēt dažādo krīzes reakciju un vajadzību iespējamību, ievērojot konkrētajam zaudējuma veidam raksturīgās atšķirības, kā arī apzināties sociālā atbalsta svarīgumu ikdienā, respektējot krīzē nonākušas sievietes neskaidrās un mainīgās prasības pret līdzcilvēkiem un balstot savu attieksmi uz gatavību pieņemt krīzē nonākušā cilvēka reakcijas kā dabīgu procesu. Ierosmei pielikumā piedāvājam „tipiskus” personificētus izteikumus, kas raksturo sieviešu pasaules uztveres iezīmes, piedzīvojot tuva cilvēka nāvi vai šķiršanos.

Pielikums

Personificēti formulējumi uzskatāmai tipiskāko psiho-emocionālo atšķirību demonstrēšanai divu dažādu zaudējumu situācijās

TUVA CILVĒKA NĀVE	ŠĶIRŠANĀS
Es negribu tam noticēt!	Varbūt tam nemaz nav jānotic?
Cik labi, ja viņš būtu vēl dzīvs!	Varbūt labāk, ja viņš būtu miris!
Viņa nav, bet man viņš ir.	Viņš ir, bet man viņa nav.
Kā dzīvot, ja viņa nav līdzās?	Kā sadzīvot ar to, ka viņš tepat kaut kur ir, bet līdzās nav?
Kāpēc tam tā bija jānotiek?	Kurš pie tā vainīgs?
Dzīve pievīlusi.	Cilvēks pievīlis.
Es ceru, ka mēs vēlreiz satiksimies.	Es gaidu/negaidu turpmāku tikšanos.
Viņš arī garīgi var būt man līdzās.	Viņš acīmredzot negrib būt man līdzās.
Mīlestība ir pasaules vērtība!	Vai es esmu mīlestības vērtā?
Attiecības ir vērtība!	Attiecībās jābūt piesardzīgākai!

LITERATŪRA

- Amato, P. R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 12–69.
- Aquilera, D. C. (1990). *Crisis Intervention. Theory and Methodology*. The C. V. Mosby Company.
- Brammer, L. M. (1985). *The helping relationship: Process and skills (3rd ed.)*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Caplan, G. (1961). *An approach to community mental health*. New York; Grune & Stratton.
- Caplan, G. (1974). *Support systems and community mental health*. New York: Behavioural Publications.
- Greenstone, J. L. & Leviton, S. C. (1993). *Elements of crisis intervention: Crises and how to respond to them*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole Publishing Co.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and Loss*. New York: Basic Books.
- Klass, D, Silverman, P. R., & Nickman, S. L. (Eds.). (1996). *Continuing bonds: New understandings of grief*. Washington: Taylor & Francis.
- Kressel, K. (1986). *Patterns of Coping in Divorce*. In R. H. Moos, J. A. Schaefer (1986). *Coping with Life Crises. An Integrated Approach*. New York: Plenum Press, 145–153 pp.
- Kulbergs, J. (1992/1998). *Krīze un attīstība. Liepāja: LPA*.
- Moos, R. H. & Schaefer, J. A. (1986). *Developmental Life Transitions: Divorce and Remarriage*. In R. H. Moos, J. A. Schaefer *Coping with Life Crises. An Integrated Approach*. New York: Plenum Press. 139–144 pp.
- Parkes, C. (1972). *Bereavement: Studies of grief in adult life*. New York: International Universities Press.
- Potter, D. (2000). *Critical incident stress management. Manual*. ICISF, USA.
- Simos, B. G. (1979). *A Time to Grieve. Loss as a universal human experience*. New York: Family Service Association of America.
- Stroebe, M., Schut, H. (1999). *The dual process model of coping with bereavement: rationale and description*. *Death Studies*, 23, 197–225.

- Stroebe, M., Schut, H. (2001). Models of coping with bereavement: a review. *In Handbook of Bereavement Research. Consequences, Coping, and Care.* APA, Washington, DC, p. 375–403.
- Worden, J. W. (1991). *Grief Counselling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner.* New York: Springer Publishing Company.
- Webb, N. B.(1991). *Assessment of the child in crisis. In Play therapy with children in crisis,* edited by N. B. Webb. The Guilford Press.

Crisis of Loss in a Woman's Life: Similarities and Differences in Grieving after Bereavement and Divorce

Summary

This article explains the similarities and differences in grief reactions after bereavement and divorce. Twenty women with one or the other loss experience were interviewed and their stories were analyzed focusing on emotional, cognitive, physical and behavioral changes. The results show similar reactions and similarities in the structure of the crisis. However there are also significant differences in the process of grief after the loss through death and divorce as well as in the emotional experience. In respect to the significance of the loss in a social environment, authors offer some recommendations for communication with women who experience the crisis of separation.

Key words: crises, divorce, separation, females, loss.

Sērošanas pieredze Latvijas sieviešu priekšstatos: tuva cilvēka nāves izpratne un zaudējuma integrācija dzīvē

Bereavement Experience in Latvian Women's Representations of the Death of a Close Person and Integration of the Loss

Kristīne Maslovska

LU Psiholoģijas nodaļa

kristine.maslovska@vp.gov.lv

Šī raksta ietvaros autore sērošanu aplūko zinātniski–kulturoloģiskā skatījumā. Raksta iesākumā piedāvāts ieskats sērošanas izpratnes zinātniskajās tradīcijās un neliels priekšstats par dažiem būtiskiem Latvijas sociālkulturālās un politiskās dzīves aspektiem kontekstā ar tuvu cilvēka nāvi, pārdzīvojumiem un sērošanu. Turpinājumā aprakstīti Latvijā veikta pētījuma rezultāti, kvalitatīvās izpētes metožu ceļā izziņot sērošanas pieredzi raksturojošas iezīmes Latvijas sieviešu priekšstatos, viņu izpratni par tuvu cilvēka nāvi un piedzīvotā zaudējuma integrāciju dzīvē. Rezultātu interpretācija atklāj sērošanas procesam nozīmīgas sastāvdaļas, kas interpretējamas gan līdzšinējo teoriju ietvaros, gan sasaistē ar kultūras un sociālpolitiskām norisēm.

Atslēgvārdi: pieredze, sērošana, Latvijas sievietes, kultūrvides konteksts.

Sērošanas izpratnes zinātniskās tradīcijas

Tuva cilvēka zaudējums kā psiholoģiskas izpētes avots aktualizējies kopš 20. gs. 60. gadiem, kad Rietumvalstu zinātniskajās aprindās arvien plašāk aizsākās praktiķu ierosinātās diskusijas par sērošanas būtisko lomu ikviena cilvēka dzīvē. Kā secinājuši Strēbe un Šuts (*Stroebe & Schut*, 2001, 375. lpp.), vēsturiski tuva cilvēka zaudējums ticis aplūkots kontekstā ar stresa un traumu teorijām, kā arī krīžu teoriju kontekstā, līdz beidzot tapušas patstāvīgas sērošanas teorijas. Psiholoģijas un psihiatrijas speciālistu redzējumā sērošana tikusi aplūkota kā fizioloģisku, psiholoģisku un uzvedības reakciju kopums (*Lindemann*, 1944, cit. *Worden*, 1991), kā dinamisks stadijveida process (*Bowlby*, 1961; *Simos*, 1979; *Parkes*, 1972, u. c.), kā sērošanas uzdevumu atrisināšanas gaita (*Worden*, 1991). Lielā mērā šīs pieejas balstītas uz Freida (*Freud*, 1917) aprakstīto “sēru darba” koncepciju – nepieciešamību pēc zaudējuma konfrontēšanas apziņā, tādējādi izvairoties no kaitīgām sekām veselībai. Līdz ar Boulbija (*Bowlby*, 1980) aprakstītās piesaistes teorijas parādīšanos, tika ietekmēta arī sērošanas turpmākā izpratne. Vēlāku laiku autoru darbos iezīmējas neapmierinātība, akcentējot atgūšanos no zaudējuma kā psiholoģisku vai medicīnisku problēmu kopumu (sk. *Harvey*, 2001). Kā alternatīva parādās aicinājums pievērsties mirušā integrācijai pašreizējā dzīvē, tādējādi akcentējot sociālo kontekstu sērošanas modeļa interpretācijā (*Walter*, 1996), vai arī dzīvā un mirušā attiecību izmaiņām, nošķirot tās kā paralēlu procesu izmaiņas biopsihosociālajā funkcionēšanā (*Rubin*, 1999). Sērošanu var aplūkot arī ģimenes (kā sistēmas) kontekstā (*Nadeau*, 1998) vai

arī apvienot kopējā modelī dinamiskās svārstības starp orientēšanos uz zaudējumu (pārdzīvojumiem) un orientēšanos uz atgūšanos, t. sk., pārvarēšanas iespējām, ko piedāvā pievēršanās ikdienas nodarbēm (*Stroebe & Schut*, 1999). Daži autori uzsver “garīgas iekšējas pārkārtošanās lomu sērošanas procesā, kas saistīta ar jēgas meklēšanu, savas pārliecības rašanu vai nostiprināšanu, virzību uz pašizaugsmi, balstoties gūtajā dzīves pieredzē” (Maslovska, 2002 a, 491. lpp.).

Vairums teoriju pamatojas uz rietumu sabiedrībā (Ziemeļamerikā, Anglijā) veiktajiem pētījumiem, lai gan pētnieki atzīst un uzsver nepieciešamību respektēt tās atšķirības sērošanas gaitā un izpratnē, ko nosaka kultūrvidē. Kā konstatējis Vasiļuks (Vasiļuks, 1991), bij. PSRS ietvaros nav ticis izstrādāts neviens oriģināldarbs par bēdu anatomiju un psihoterapiju. Arī Latvijas zinātniskajā oriģinālliteratūrā trūkst empirisku pētījumu par tiem tuva cilvēka zaudējuma aspektiem, kas atklātu Latvijas kultūrvidē raksturīgos sērošanas elementus.

Ieskats Latvijas sociālkulturālajās iezīmēs

Latvija kā valsts attīstījusies dažādu politisku un sociālekonomisku apstākļu ietvaros. Tās pašos pamatos ielikta spēcīga senču tradīcijas dzīves uztverē, pasaules izpratnē, vērtībās un tikumos. To visai uzskatāmi atspoguļo latvju dainas, ticējumi, teikas, pasakas un citas vēstures liecības. Gadsimtu gaitā Latvija kā valsts bieži bijusi citu valstu okupācijas jūgā, kas neglābjami atstāja iespaidu gan pievienotas citas valsts kultūras izteiksmē, gan pakļautas valsts iedzīvotāja apziņas un pašizteiksmes izpausmēs. Tomēr no sendienām līdzī nāk latviskā dzīvesziņa (viedība) un pārliecība par pasaules kārtību un savu lomu tajā. Ētikas diskursā Skaidrīte Lasmāne to formulē šādi – “pārvarēt vājumu, iet neviena nesūfītā, viegli, rotaļīgi, nepalikt bēdu un nelaimju varā, ticēt brīnumam, sava paša spēkam un laimīgām nejaušībām” (Lasmāne, 1993, 16. lpp.). Latvisko vērtību uzskaitījums varētu būt samērā garš, taču nosacīti tās simbolizē vārdi – Dievs. Daba. Darbs.¹ Vārdi, kas paši par sevi piepildīti ar dziļu nozīmi un jēgu, tajā pašā laikā arī atrodas spēcīgā sasaistē viens ar otru. Latvietim nav bijis jātic Dievam, jo viņš to ir atskārtis – nojautis intuitīvā ceļā (Mūks, 1999, 33. lpp.). Latviskais dieviņš ir sastopams ik uz soļa, dabā. Ciešā ikdienas sasaiste ar dabu un iekļaušanās tās procesu ritējumos veido izpratni par pasauli (saules ritējumu) un simboliski piedāvā dažādus dabas spēkus kā palīgus grūtā brīdī (saule žāvē asaras; ābele, kam var pieglausties kā pie māmiņas u. tml.). Darbs, kas ne tikai nodrošina dzīvošanu, bet eksistē arī kā tikumiska vērtība, veido latvisko identitāti.

Saskaņā ar seno latviešu dzīvesziņu (Kokare, 1992), pēc nāves cilvēks dodas dzīvot uz citu valstību: no šīs saules uz viņsauli, saulei piedēvējot arī spēju saistīt šīs abas pasaules (piemēram, sērojošais ar rietošās saules palīdzību var nodot sveicienu mīļajam aizgājējam). Dzīve aizsaulē zināmā mērā tika pielīdzināta dzīvei šai saulē – uz Zemes. Tāpat kā par daudzajām dzīves norisēm atbild dievības – mātes, arī par aizsaules dzīvi ir atbildīgas mātes (Zemes māte, Kapu māte, Veļu māte). Tie, kas pārgājuši uz dzīvi aizsaulē, tiek saukti par veļiem. Kā liecina plašais bērnu dziesmu cikls un arī arheoloģiskie izrakumi, senie latvieši bijuši pārliecināti, ka mirušais turpina šai zemē iesāktu gaitu arī veļu valstī, kuras modelis ir līdzīgs labi pazīstamajai zemnieka sētai. Taču, pārejot uz dzīvi nezināmajā, nepazīstamajā Veļu mātes valstībā, aizgājējam

¹ Tas vienlaikus ir arī pazīstamās latviešu rakstnieces Annas Brigaderes triloģijas nosaukums.

nepieciešams šīs zemes siltums un gaišums. Veļi savā būtībā attēloti samērā draudzīgi dzīvajiem (izņemot gadījumos, kad velis nāk padarīt nepabeigtus darbus uz Zemes, viņš var būt arī naidīgs vai vienkārši māžoties un nerrot cilvēkus). Attiecīgi godināti, veļi vairo savas dzimtas piederīgo labklājību, iečukst labus padomus, slēptā veidā sniedz slepenu informāciju (sapnī mirušais atnāk pakaļ dzīvajam u. c.). Savukārt pārdzīvojumus smaguma atvieglošanā gaišumu ienes pārliecība par savu dzīves likstu pārvarēšanā gūto ētisko vērtību un ticība augstākiem spēkiem, īpaši Dievam, Laimai, arī Mārai, kas kādreiz sniegs gandarijumu par pārdzīvotajām pārestībām. Nozīmīgi ir arī specifiski kontakti ar mirušajiem (galvenokārt sapnī), kas kalpo par ierosmi uzvedības pārmaiņu modelēšanai. Piemēram, kādā teikā stāstīts, kā māte izmisīgi raudājusi par sava bērna zaudējumu, bet viņas meitiņa sapnī teikusi: “*Māmiņ, neraudi pēc manis, man tad ir tik grūti*”. Savukārt, kad māte pārstājusi raudāt, viņa atkal redzējusi sapņos savu meitiņu, kas viņai teikusi: “*Ja tu zinātu, cik man tagad labi iet! Kad tu raudāji, man bija tik grūti. Tu vairs nekad neraudi, ja gribi, lai man iet labi.*” (Sk. Šmits, 1936).

Ar bērēšanu saistīto tradīciju izpēte (sk. Jansone, 2002; mutvārdu folkloras krātuves internetā) ļauj secināt, ka latviskā domāšana, šķiroties no mirušā cilvēka, aicina atbrīvoties no lietām (gan, lai pasargātu dzīvos, gan, lai dotu labumu mirušajam), apzināties, kādas būs uzvedībai atbilstošas sekas (galvenokārt ticējumu veidā), kā arī garīgā veidā pieminēt mirušo (cerot uz pozitīvu saskarsmi un bīstoties no negatīvās – uzbrukumiem, atriebības, baidīšanas u. tml.). Mūsdienīgākā interpretācijā to pavada kapu svētku tradīcijas, kas ir “ne tikai mirušo piemiņas diena. Tas ir iemesls atrauties no lielajiem darbiem un satikt arī tālos radus un draugus. Vai latviešiem nav brīnišķīga tradīcija – sapost ne tikai savu pagalmu, bet arī kapus, dodoties uz kapu svētkiem, uzvilkt jaunu kreklu?”² Ņemot vērā latvieša pārliecību par nāvi kā viņsaules dzīves turpinājumu, attiecības ar nāvi veidojas visai draudzīgas (Mūks, 1999), kas ļauj bēres svinēt (domāta priecīgo bērnu tradīcija Kurzemē) un daudzviet Vidzemes pagastos saglabāt tradīciju pēc kapu svētkiem lustīgi uzdancot (sk. Leiškalne, Mājas Viesis, 15. 08. 2003.).

Mirušo piemiņas diena Latvijā ir svinīga un nopietna, taču ne drūma diena. Tā ir diena, kad atceramies un aizlūdzam par tiem mīļajiem cilvēkiem, kas miruši. Šīs dienas pārdomas pavada cerība uz izglābšanos caur Jēzu Kristu un tikšanos viņa valstībā saskaņā ar Bībelē pausto apsolījumu – “Es esmu augšāmcelšanās un dzīvība, kas man tic, dzīvos mūžīgi”³.

Līdztekus senču tradīcijām ir spēcīgi attīstīta kristietības mācība ar grēka un Dieva apsolījumu jēdzieniem. Neapšaubāmi, ka mūsdienās baznīca ar tai raksturīgo pasaules redzējumu un kanoniem ieņem redzamāku vietu sabiedriskajā dzīvē, tomēr dažos aspektos tā gadsimtu gaitā pielāgojusies vietējo iedzīvotāju nepieciešamībām. Par vienu no tādām tiek uzskatīta arī mirušo piemiņas godināšanas tradīcija.

Jaunāko laiku spēcīgākā ietekme saistīta ar PSRS specifiskajā kultūrvīdē pavadītajiem gadiem, ko raksturo cilvēka (kā individuālas vērtības) noliegums masu kultūras kultivēšanas kontekstā, masveida terors un iznīcināšana, politiski ierobežojumi

² L. Leiškalne Kapu svētku mistērijas //Lauku Avīze, pielikums “Mājas Viesis”, 15.08.2003, 36. lpp.

³ Formulēts saskaņā ar mirušo piemiņas dienas svētrunu, kas tika pārraidīta LTV1, 22.11.2003.

brīvas gribas realizācijai un subjektīvu emocionālu pārdzīvojumu ignorance. Vide, kas demonstrē spēlēšanos ar cilvēku dzīvēm, kurā cilvēks kalpo par instrumentu kopējā mērķa sasniegšanai, attiecīgi no indivīda pieprasot augstas pielāgošanās un manipulācijas spējas, spēcīgu paškontroli un prasmi iekļauties “pelēkā masā”, slēpjot visu to, kas varētu kādā brīdī pavērsties pret pašu. Dabiski, ka šādā situācijā izrādītos bīstama emocionāla ietekmējamība un gatavība uzticēties – tas, ko rietumvalstu teorijas uzsver kā pašsaprotamu nepieciešamību sekmīgai zaudējuma pārdzīvošanai. Bet cilvēka nāve (ja vien netiek aplūkota ateisma ietvaros) agrāk vai vēlāk noved pie “aizliegtajām tēmām” – tādām kā Dievs, apziņa, dvēsele u. tml. Pats par sevi saprotams kļūst fakts, ka šādā sistēmā ne izglītības saturs, ne mācību vai populārzinātniskā literatūra nepiedāvā objektīvu informāciju par sērošanu un tās psiholoģiskajiem aspektiem.

Pašreizējā Latvijas kultūrvīdē joprojām ir atpazīstamas pārmaiņu laika pazīmes un sekas, arī haoss un neprognozējamība indivīda sociālpolitiskajā un ekonomiskajā dzīvē. Lai arī līdz ar Latvijas brīvvalsts atjaunošanos plašsaziņas līdzekļos tiek daudz spriests par psiholoģiskajām un sociālajām traumām, nereti cilvēciskās skumjas un pārdzīvojumi paliek ārpus notikumu sižetiem vai arī tiek izmantoti vainīgo meklējumiem, nereti aizmirstot par notikuma subjektīvo nozīmību cilvēka kā personības dzīvē un problēmas risinājumu pēc “atmaskošanas” periodā. Savukārt indivīda līmenī zaudējuma apspriešanu pavada arī šaubas par nepieciešamību, drošību un tiesībām runāt par savām sāpēm ar citiem un apzināti vērsties pēc palīdzības. Iespējams, PSRS ideoloģisko ierobežojumu iespaidā un pārmaiņu laika ierosināts, mūsdienās plašu popularitāti gūst dažādu reliģisku, filozofisku un pagānisku tradīciju sajaukums, kā arī dažādas uz astroloģiju, parapsiholoģiju un ezotēriku balstītas pārliecības, ko dzejnieks Jānis Rokpelnis skeptiski komentē:⁴ “Māņticība mums ir svinīgi iecelta bruņinieku kārtā. Un jo bieži titulēta par Garīgumu”.

Pētījums Latvijā

Šeit piedāvātā informācija ņemta no pētījuma, kas aizsākās 1998. gadā līdz ar autores subjektīvo “atklājumu”, ka Latvijā cilvēkiem, kas zaudējuši tuvinieku, ir ierobežotas iespējas gūt psiholoģiska rakstura informāciju par šo tēmu. Viens iemesliem varētu būt to cilvēku skaita pieaugums, kas atteikušies no “viensētas ģimenes modeļa” dzīves, kas agrākos laikos nodrošināja senču pieredzes mantojuma pārņemšanu un pielāgošanos dzīves rituma prasībām (šinī gadījumā – kā sadzīvot ar tuva cilvēka zaudējumu). Līdz ar to pieaug arī nepieciešamība pēc citiem informācijas avotiem, kas nodrošinātu ar vajadzīgo informāciju un sniegtu nepieciešamo atbalstu. Šī pētījuma ietvaros mēģināts noskaidrot sērošanas pieredzi raksturojošas iezīmes Latvijas sieviešu priekšstatos, viņu izpratni par tuva cilvēka nāvi un piedzīvotā zaudējuma integrāciju dzīvē.

Pētījuma izlase

Pētījumā piedalījās 50 sievietes⁵, kas piedzīvojušas tuva cilvēka zaudējumu, saglabājot plašu individuālās dažādības spektru attiecībā uz demogrāfiskajiem

⁴ Rokpelnis J. Tēmas //Diena, 27.01.2004, 11. lpp.

⁵ Sākotnēji bija iecerēts veidot jauktu izlasi, tomēr pētījumā iesaistījās tikai 3 vīrieši, kas izlases viendabīguma saglabāšanas dēļ turpmākā izpētē netika iekļauti.

lielumiem, zaudējumu un dzīves pieredzi. Netika izvirzītas prasības arī kādai noteiktai radniecības saitei ar zaudēto cilvēku, pieņemot to, ka svarīgākais ir, cik nozīmīgas šīs attiecības un līdz ar to arī zaudējums bijis pašam cilvēkam. Dalībnieču atlasē galvenais kritērijs bija, lai sieviete atzītu, ka piedzīvotais zaudējums viņai ir bijis nozīmīgs un viņas dzīvi ir ietekmējis.

Respondentes ir vecumā no 17–67 gadiem; 47 latvietes (pārējās trīs, lai arī pēc pasēs datiem ir cittautietes, brīvi pārvalda latviešu valodu un ir integrējušās latviskajā sabiedrībā); 45 sievietes pētījuma veikšanas laikā dzīvo Rīgā; 39 – uzrāda reliģisko piederību kādai no kristīgajām konfesijām; 28 respondentēm ir augstākā izglītība, 19 – vidējā un 3 ir pamatskolas izglītība.

Sērošanas ilgums variē no 2 mēnešiem līdz 8 gadiem (17 – līdz 6 mēn., 13 – no 6 mēn. līdz 1 gadam, 6 – no 1 līdz 2 gadiem, 11 – no 3 līdz 5 gadiem). Miršanas cēlonis 46% gadījumos ir bijusi pēkšņa nāve, 54% – pēc neārstējamas slimības. Zaudētais cilvēks: 11 gadījumos – vīrs, 16 – viens no vecākiem, 8 – viens no vecvecākiem, 5 – brālis vai māsa, 2 – meita vai dēls, 8 – kāds cits tuvs cilvēks (draudzene, mātes māsa, auklīte u. c.). Mirušo cilvēku vecums 19–93 gadi.

Datu ievākšanas procedūra

Pētījuma dalībnieki tika apzināti privātu kontaktu ceļā ar pazīstamu līdzcilvēku palīdzību. Respondenti vai nu paši pieteicās (piekrita), vai arī kāds viņu paziņa ieteica piedāvāt iesaistīties pētījumā. Aptaujas notika 1999. gada pavasarī. Saskaņā ar psiholoģiska pētījuma ētikas prasībām, dalībnieces tika informētas par pētījuma mērķi, procedūru un tās iespējamo ietekmi, kā arī konfidencialitāti. Pēc izvēles respondentes varēja individuāli aizpildīt aptaujas anketas vai arī pārrunāt jautājumus ar pētījuma veicēju.

Metodes izvēle un izstrāde

Respektējot tēmas emocionālo smagumu un tā laika cilvēku iespējamo pieredzes trūkumu dalībai psiholoģiskos pētījumos, tika nolemts izstrādāt anketu, kas būtu pietiekoši vienkārša lietošanai, pietiekami strukturēta un atstātu arī izvēles brīvību respondentam ērtai informācijas paušanai. Pieņemot, ka emocionālo un kognitīvi novērtējamo atbilžu formulējums varētu radīt grūtības, jautājumus izvēlējamies piedāvāt gatavu apgalvojumu veidā, kas respondentam prasītu vien novērtēt šāda apgalvojuma atbilstību vai neatbilstību savai pieredzei un izjūtām, bet individuālo pārdzīvojumu atklāšanai piedāvāt stimulmateriālu nepabeigto teikumu veidā.

Lai arī šāds pētījuma uzstādījums paredz ne tik bagātīgu informācijas ieguvu, kā arī izprovocētu un/vai pavisu atbilžu risku, tas ir grūtāk interpretējams, tomēr tas ļauj iegūt pietiekami strukturētu informāciju gan tiešu, gan netiešu kontaktu ceļā (Cropley, 2002).

Anketas teksts sastādīts, balstoties uz sērošanas literatūrā aprakstīto, autore personīgo pieredzi un komunikāciju ar cilvēkiem, kam ir sērošanas pieredze. Iegūtā informācija tika izvērtēta ekspertu grupā un atlasīta, sastādot gala anketu. Tika izvērtēta formulējumu atbilstība latviešu literārās valodas prasībām un adekvātai izpratnei valodas sadzīviskajā lietojumā.

Šī raksta ietvaros tiks analizēta informācija, kas iegūta nepabeigto teikumu sadaļā.

Šajā pētījuma uzstādījumā nepabeigtie teikumi ir izmantoti kā kvalitatīvās izpētes metodes stimulmateriāls (Cropley, 2002), nevis kā projektīva metodika personības izpētei (Бурлачук & Морозов, 1999).

Datu apstrādes procedūra

Iegūtās atbildes tika analizētas saskaņā ar datu kvalitatīvās apstrādes metodoloģiju. Datu apstrāde tika veikta periodiski, laikā no 1999. līdz 2004. gadam, izmantojot dažādas pieejas datu apstrādē un analizē, arī pēc (nedefinēta) laika intervāla, atkārtoti formulējot tematiskās vienības un salīdzinot tos (pārbaudot) ar iepriekš izdarītajiem secinājumiem un to atbilstību sākotnējos datos ietvertajai informācijai.

Izmantojot kontentanalīzi un hermenētisko pieeju informācijas apstrādē, (I) vispirms tika veikta stimulmateriāla (nepabeigtie teikumi) informācijas vienību grupēšana, sadalot to piecos tematiskos blokos; (II) tam sekoja vairākkārtēja iepazīšanās ar nepabeigto teikumu papildinājumu saturu un tā informācijas vienību **apzināšana**. (III) Turpinājumā notika informācijas vienību **grupēšana** tematiskajos blokos, veidojot apakštēmas. Tā kā, informācijas vienībām pārklājoties un savstarpēji papildinoties, ne visos gadījumos bija iespējams tās sagrupēt, izmantojot iepriekš izveidoto struktūru, (IV) tika **pārstrukturētas** bloku apakštēmas, mainot arī bloku nosaukumus, kas formulēti sekojoši: zaudējuma pārdzīvojumu saturs, attiecības ar mirušo, dzīves izvērtēšana, zaudējuma izraisītās izmaiņas personībā, zaudējuma pārvarēšana; (V) tam sekoja tematisko bloku iekšējā un starpbloku hermenētiskā analīze, piedāvājot interpretācijai tēmas, kas izkārtotas atsevišķās jēdzieniskās kategorijās un kas gala rezultātā piedāvā teorētiska modeļa skici sērošanas procesa izpratnei Latvijas kultūrvides kontekstā.

Rezultāti un analīze

Zaudējuma pārdzīvojumu saturs⁶

Zaudējuma pārdzīvojumos tuvā cilvēka nāves fakts ieņem centrālo vietu un kalpo par atskaites punktu **pagātnes** (pirmszaudējuma dzīves) izvērtēšanai, **tagadnes** (notikušā, tā seku un tam paralēlo problēmu) apspriešanai un **nākotnes** perspektīvu iezīmēšanai.

Pirmszaudējuma dzīves izvērtējums saistās ar nespēto, nepaveikto vai nevajadzīgi izrādīto. Kritiski novērtējot savas īpašības (*es nespēju piedot savu neiecietību*)⁷, savu attieksmi un uzvedību, rodas atziņas:

“Vairs nevaru pateikties par iemācīto ... nespēju sev piedot, ka ne vienmēr biju saprotoša ... neizrādīju lielāku prieku par ziediem ... neaizbraucu uz Ziemassvētkiem ... neatvadījos ... nespēju novērst nelaimi ... ka varbūt nenosargāju ... maz laika pavadīju kopā ... daudzos strīdus ... ka daudz ko noklusēju ... asos vārdus strīdos ... ka nebiju biežāk kopā.”

⁶ Šeit netiek aplūkota tā informācijas daļa, kas iegūta anketas “jā/nē” atbildamo apgalvojumu sadaļā, kas fokusējās uz dažādu emocionālo un kognitīvo reakciju apzināšanu un ir aprakstīta citur.

⁷ Citāti no respondentu minētā norādīti slīpajā rakstā. Lasītāja ērtības labad atbildes sniedzēja šifrs ir noņemts.

Tagadnes pārdomas raksturo virkne atvērtu un cēloņsakarības meklējošu jautājumu, kas ietver **ar nāvi saistītas tēmas** – personīgās mirstības (*Cik man pašai atlicis dzīvot?*) un nāves pēkšņuma apjausma (*Tas notiek negaidot*), nāves iemeslu analīze (*Kāpēc tik pēkšņi aiziet mīļš cilvēks? Kāpēc notika šī nelaime?*).

Lai arī **bēres** ir nozīmīgs rituāls gan zaudējuma integrācijai sadzīvē, gan, lai atvadītos no aizgājēja, tas saistīts ar ne mazums emocionāla rakstura grūtībām – to organizēšana, paziņošana citiem, nespēja samierināties, arī ar daudzajiem cilvēkiem līdzās, izrunāt vārdus “*mamma ir mirusi*”. Kā visgrūtākais saistībā ar bērēm tiek minēta iešana uz Morgu, mirušā atpazīšana, informācijas sagatavošana mācītājam, arī pati bērņu ceremonija, iešana uz kapiem, zārka ielaišana zemē, pēdējā šķiršanās, pirmās sauļas, uzberot kapam zemi.⁸

Līdzās domām par nāvi un miršanu, iezīmējas zaudējuma seku apzināšanās:

Iztrūkstošā apzināšanās un grūtības, kādas palicējam tas izraisījis, domas par to, kā sadzīvot ar zaudējumu, ko nereti pavada dažādas izjūtas. Bezspēcības, bezjēdzības, tukšuma izjūtas:

“Ir it kā tukšums viņas mājās ... tukšums blakus ... viņa man pietrūkst ... pietrūkst divas rokas ... meitiņai ļoti pietrūkst tēva ... mani uztrauc tas, ka viņa nav blakus savam dēlam ... arvien mazāk paliek tuvo cilvēku.”

Zaudējuma atklāto problēmu apzināšanās, piemēram, hronisks alkoholisms kā mirušā nāves cēlonis un globāla problēma līdzcivīkiem.

Tiek atpazīti un formulēti zaudējumu pavadošās grūtības un traucēkļi:

- Nepieņemamas apkārtējo cilvēku reakcijas – liekulība, attieksme, uzbāzība, ziņkārība, nenovīdība, īpaši izteikumi, uzvedība; tas, ka “neuzskata manas sāpes par nopietnām”; histēriska uzvedība, nespēja runāt par to; kritizēšana, necieņa, tenkas u. tml.
- Grūtības saistībā ar dažādām institūcijām un amatpersonām – birokrātija, dokumentu kārtošana, bērņu organizēšana, mācītājs, ārsti, apbedīšanas firma.
- Vides traucēkļi – skaļa mūzika, karsts laiks.
- Finanšiālas grūtības – nabadzība, naudas sagādāšana bērēm, bažas, vai pietiks naudas.
- Subjektīvas izjūtas – dzīves netaisnība, pārdzīvojumi saistībā ar nepaspēto.

Nākotnes perspektīvas iezīmē domas par to, kā dzīvot tālāk, bažas par iespējamiem zaudējumiem nākotnē, kā arī pienākumu apzināšanās:

“Vai spēšu kādreiz justies tikpat labi kā agrāk? Kas notiks nākotnē? Cik man pašai atlicis dzīvot? ... ka kaut kas līdzīgs var notikt, piemēram, ar mammu ... ka vēlreiz nāksies izjust ko līdzīgu ... dzīve turpinās, pieaugusi atbildība.”

Attiecības ar mirušo

Līdzīgi kā tas atspoguļojas latviskā dzīvesziņā, sērojošo sieviešu atbildēs parādās pārlicība un/vai minējumi par “šīs saules” un “viņsaules” esamību, kā arī savdabīgām iespējām uzturēt saikni starp šīm abām pasaulēm. Sievietes atklāj, ka apzinās – cilvēks ir miris. Tomēr attiecības raksturo iekšēja nostādne, ka mirušais ir kaut kur citā saulē, citā dimensijā, kaut kur ārpus šīs zemes realitātes. To uzskatāmi papildina arī anketas kvantitatīvajā sadaļā iegūtie atbilžu biežumi:

⁸ Tiesa, šeit noderētu papildus informācija, kādu lomu šie pārdzīvojumi ieņēmuši turpmākās sērošanas gaitā.

74% sieviešu atzīst, ka viņas daudz domā par to, kas notiek ar mirušo pēc nāves, 56% negrib pieņemt, ka šis cilvēks ir miris, 88% tic pēcnāves dzīvei, 88% tic, ka mirušais var būt ar viņām kopā garīgi, ka viņi reiz atkal satiksies (84%) un ka mirušais joprojām var par viņām parūpēties (78%). 72% reizēm šķiet, ka notikušais nemaz nav īstenība, ka mirušais tuvinieks tūlīt pārnāks mājās, atgriezīsies no kaut kurienes (58%), vai pat ir izjutušas zaudētā mīļotā cilvēka klātbūtni (36%).

No vienas puses tā ir **ticība iespējamai dzīvei viņšaulē** (*tā ir kļūda, ka domājam, ka viņš ir miris, zārkā viņa nav*), ko paspilgtina sapņos redzētais: *kad redzu viņu sapņos ... viņai daudz darba, viņa negrib daudz ar mani sarunāties ... sapņos redzu viņu baltā, tur viņai ir labi.*

No otras puses – tā ir **interese** uzzināt, kā mirušais tuvinieks jūtas tur, kur viņš atrodas un kā viņam klājas. Arī **rūpes** par to, kā mirušajam klājas viņšaulē. Vēlme pateikt viņam ko patīkamu, uzmundrinošu:

“Mazdēls ir cienīgs viņas darba un aizraušanās turpinātājs... viņa dzīve nebija veltīga ... es negribētu citu tēti.”

Cits nozīmīgs attiecību aspekts ir **mirušā iesaistīšana ikdienas dzīvē**. Pirmkārt, **caur atmiņām par mirušo**.

Vispilgtākās atmiņas par mirušo saistās ar kādām **mirušajam specifiskām iezīmēm** – *siltās, mīļās rokas, balss, pieskārieni, skatiens, smarža, interesantie stāsti, trauksmainums, acis, gaišais prāts, sportiskums, muzikalitāte, smieklī, dzīvotprieks, spēja piedot, mīlestība pret mazbērniem u. c.*

Tie ir kādi **īpaši notikumi** – *kopīgie brīži, brīži divatā, laimīgie brīži, kāzas, ziemassvētki, ekskursijas, darbs dārzā, kad saņēmām dzīvokli, dzīve lauku mājā, braucieni ar laivu, pēdējā dzimšanas diena, kad biju maza un gaidīju viņu u. c.*

Kopīgie **dzīves posmi**, īpaši bērnība, jaunība, kopīgās vasaras u. c.

Kā arī **pēdējās tikšanās** – *nāves diena, pēdējais rīts, pēdējā vakara saruna, pēdējās dienas kopā, kā kaimiņu puikas nesa viņu uz ātrās palīdzības mašīnu u. c.*

Cits nozīmīgs attiecību turpināšanas aspekts – **domas par mirušo**, kas nereti ir piesātinātas ar **nepaspētā apzināšanu**. Sērojošo pārdomas raksturo vēlme pateikt to, ko dzīves laikā viņi nav spējuši izdarīt vēlamajā apjomā. Visbiežāk tā ir vēlēšanās paust savu mīlestību – pateikt, ka šo cilvēku vēl ļoti mīl, ka viņa pietrūkst, pateikt paldies, izteikt piedošanu u. c. Arī vēlme ko pajautāt, pamācīt vai arī pastāstīt tagadējos notikumus.

Tā ir arī mirušā un **viņa dzīves novērtēšana**:

“Viņš man bija lielākā Dieva dāvana ... Cik viņš bija svarīgs! Bauda ir dzīvot ar gudru vīrieti! Viņa dzīve nebija veltīga ...”

Tas ir **mirušā vēlmju piepildījums**:

“Centos līdz sīkumam izdarīt, kā mamma gribēja.”

Būtiska nozīme tiek piešķirta **piemiņas uzturēšanai un mirušā “dzīves turpināšanai”**, dodot ieguldījumu nākotnē:

“Cilvēks ir dzīvs, kamēr viņu atceras ... jāturpina viss viņa uzsāktais ģimenes labā ... es centos sakārtot viņa dzejoļus, lai saglabātu viņa piemiņu ... mazdēls ir cienīgs viņas darba un aizraušanās turpinātājs.”

Īpašās saiknes ar mirušo saglabāšanai kalpo tradīcijās balstītu rituālu īstenošana:

“Centos bieži iet uz kapiem apciemot ... centos bieži sabužināt kapa vietīņu, lai būtu mīkstāka gulēšana ... aiziet uz kapiem un pārrunāt kā jūtamies ... vismaz 44 dienas centos dedzināt svecīti.”

Nozīmīga ir arī ticība mirušā spējai ietekmēt šajā pasaulē notiekošo:

“Viss notiks, kā mamma grib ... nesaprotu, kā mamma varēja visu “noorganizēt”.

To visu caurvij vēlme mirušo satikt vēlreiz – ... *kaut vai sapnī.*

Pētījuma kvantitatīvajā sadaļā puse no respondentēm atzīmējušas, ka viņām bijuši nozīmīgi sapņi saistībā ar mirušo. Ir sievietes, kas pēc notikušā sākušas pievērst uzmanību zīmīgiem sapņiem. Savukārt citas – sapņus ar mirušā klātbūtni neredz, un dažas no tām atzīst, ka pat ļoti to vēlētos.

Sapņi nereti kalpo kā vēlreizēja satikšanās iespēja, zaudēto **attiecību turpinājums**: *“Sapņos viņš ir dzīvs ... mēģinu pateikt to pašu, ko tad, kad bija dzīvs ... vēlos, lai tā būtu īstenība ... viņš joprojām ir ar mums ... gribētu, lai nāk ciemos, vismaz sapnī.”*

Sapņi ir raksturoti gan kā **pozitīvu, gan kā negatīvu emociju izraisītāji**:

“Kad redzu viņu sapņos, man kļūst skumji, ka viņas vairs nav ... mani pārņem vainas apziņa ... ļoti pārdzīvoju ... manī ir trauksme, nemiers ... sākumā bēgu no viņa ... nejutos labi, jo sapnī viņš ir dzīvs, bet reāli prāts saka – nē ... jūtos laimīgāka no rīta ... priecājos par to ... jūtos labi, drošībā ... labi, bet skumji ... reizēm kļūst smagi, reizēm jūtos laimīga ... negribu, lai tie beidzas.”

Sapņi nereti tiek uztverti kā **īpašas nozīmes nesēji**, kas kaut ko noteikti nozīmē un ko sērojošās mēģina iztulkot, bet nākamā dienā daudz domāt par to. Sapņu tulkojums saistās

- ar dabas norisēm – *kad redzu viņu sapņos, mainās laiks;*
- ar iespēju pietuvoties viņsaules dzīvei ... *viņai daudz darba, viņa negrib daudz ar mani sarunāties ... redzu viņu baltā, tur viņai ir labi;*
- ar iespēju personīgo attiecību turpinājumam – *tā ir zīme, ka brālis mani atceras un varbūt grib kaut ko pateikt ... sapnī viņš mani aicināja līdzi, bet es atteicos ... liekas, ka kaut ko lūdz vai reizēm mums palīdz;*
- ar nepieciešamību īpašu darbību (rituālu) veikšanai – *rādījās sapņos, es uzliku svecītes uz kapa, vairs nerādās.*

Dzīves izvērtēšana

Dzīves izvērtēšanai raksturīga **zaudējuma nozīmes** analīze, **pasaules kārtības** apspriešana, kā arī **zaudējumā ietvertās mācības** un **vērtību** apzināšana.

Zaudējuma nozīmes izpratnes meklējumus raksturo minējumi par **zaudējumā ietverto jēgu, iespējamību un iemesliem, netaisnības izjūtu un neizpratni pavadoši jautājumi**:

“Vai tas ir sods palicējiem, vai atpestījums aizgājējam? Kā tas var būt, ka pēkšņi tuva cilvēka vairs nav? Kāpēc? Kāpēc mirst labie, jaunie vispār, tieši viņa, tieši tagad ...”

Pasaules kārtības apspriešana ietver minējumus par likteni un cilvēka iespējām to ietekmēt, cilvēka vietu Visumā, kā arī minējumiem par aizkapa dzīvi, kur ticība un pārliecība mijas ar šaubām un minējumiem, bet paļaušanās uz neietekmējamo – ar personīgo atbildību ko mainīt:

“No manis šeit maz kas atkarīgs ... katram savs laiks ... dzīvība ir trausla ... katrs ar savu dzīvi nopelna nāves brīdi ... viss ir pārejošs ... nekas nav mūžīgs ... dzīve turpinās ... Vai ir aizkapa dzīve? Vai tiešām tiksīmies Dieva valstībā? Kur paliek dvēsele? Vai dvēsele iemiesojas citā cilvēkā? Vai tas ir liktenis vai nejaušība?”

Zaudējumā ietvertā mācība

Zaudējumā ietvertā mācība akcentē dzīves kvalitātes veicināšanu, savstarpējo attiecību kvalitātes uzlabošanu, gatavību personīgajai nāvei, iespēju izvairīties no negatīvām sekām, kā arī personīgo atbildību pieņemt neietekmējamo un mainīt iespējamo, arī liek domāt par savas dzīves jēgu, kvalitāti, saturu un devumu.

Tuvā cilvēka nāve likusi **aizdomāties par** – cilvēciskām attiecībām, dzīves gājumu, Dievu, nāvi, likteni, veselību, mūžību, laiku, bērniem un vecākiem, dzīves uzdevumiem un vairāk **pievērst uzmanību** ģimenei un attiecību kvalitātei, nepadarītiem darbiem, ko atstāt pēc sevis, baznīcai, dzīves jēgai, cilvēka esības svarīgumam, dzīves kvalitātei, dzīves/nāves jautājumiem, liek būt piesardzīgākam pret potenciālajiem nāves izraisītājiem, **mazāk domāt** par laicīgām lietām, materiālām vērtībām:

“Esmu sapratusi, ka katra diena jādzīvo kā pēdējā ... neko neatstāt nepateiktu vai neizdarītu ... cilvēks jāmīl, kamēr dzīvs un jāsaka labi vārdi ... nevajag izaicināt likteni ... nodzīvotie gadi nav galvenais ... esi priecīgs par to, ko Dievs ir devis un tici ... neviens nav mūžīgs, dzīve jādzīvo ar pilnu sparū, dzīve ir netaisna ... izbaudi pašreizējo mirkli, novērtē tuvu un nozīmīgus cilvēkus ... būt biežāk ar visiem kopā ... biežāk dzīvājiem teikt labus vārdus, lai vēlāk nav jānožēlo ... ikdienas dzīvē nedrīkst strīdēties un nepiedot ... mīlestība jāpasaka vārdos ... pašiem vairāk jābūt patstāvīgiem ... jābūt gatavam redzēt Dievu ... katrs mirklis jādzīvo un jāizbauda ... zinu, kādu nevēlētos ģimenes dzīvi ... veidot labestīgu attieksmi pret apkārtnējiem ... nedrīkst viens mocīties ar savu slimību ... cilvēks jāmīl, kamēr dzīvs ... mīli tuvinieku, kamēr dzīvs ... dzīve ir pārāk īsa, lai to pavadītu nelietderīgi.”

Vērtību apzināšana

Kā vērtības tiek uzsvērtas dzīvība, veselība, cilvēciskas attiecības, attieksme un mazināta naudas, mantisko un laicīgo lietu nozīme:

“Vērtība ir sapratne un siltums attiecībās ... palikušie cilvēki un viņu dzīve ... vērtības, kas saistītas ar veselību un attiecībām ... pateicības nozīme un svarīgums ... dzīves vērtība, draudzības vērtība un sūtība ... nauda nav vērtība ... dzīvība ir vislielākā vērtība.”

Zaudējuma izraisītās izmaiņas personībā

Sērojošās sievietes atpazīst notikušās izmaiņas sevī, savā personībā un dažādās tās izpausmes. Starpindivīdu līmenī iezīmējas notikušo pārmaiņu pretstatījumi, atklājot gan tādējādi gūtos atvieglojumus, ieguvumus un izaugsmi, gan apgrūtinājumus.

Pārmaiņas personībā tiek raksturotas dažādi: *“Pieaug briedums, patstāvība, esmu kļuvusi saprotošāka, pieaugusi eksistenciāla vientulība.”*

- **Mainās cilvēcisko attiecību veidošana** – daļa sieviešu uzskata, ka vairāk pievēršas attiecību uzturēšanai, rūpējas par sevi; citas turpretī saka – *mazāk vēlos kontaktēties, būt cilvēkos, mazāk domāju par sevi; nespēšu iemīlēt kādu citu, mazāk ticu ārstiem.*
- **Mainās attieksme** – iezīmējas attieksmes maiņa pret sev tuvajiem cilvēkiem vai arī pret kādu noteiktu cilvēku grupu (piemēram, pret veciem cilvēkiem), cenšoties atteikties un izskaust negatīvo. Iespējams, ka sociālo normu iespaidā sievietes neatklāj pretēja rakstura pārmaiņas savā attieksmju sistēmā (piemēram, pieaugušu naidīgumu). Tajā pat laikā tā varētu būt arī izlases specifika, ka daļībai pētījumā piekritušas ir tikai tās sievietes, kuru attieksme pret līdzcilvēkiem un dzīvi kopumā ir drīzāk pozitīvi orientēta.
- **Jūtamās pārmaiņas emocionālajā sfērā.** Galvenokārt tiek apspriestas bažas un prieki, no vienas puses, dodot spēju vairāk priecāties un mazāk baidīties, uztraukties, no otras – vairāk pieaug uztraukums, piesardzība un samazinās prieks (*mazāk priecājos*).
- **Intelektuālās aktivitātes pārmaiņas** raksturo apzināšanās – *vairāk domāju*, tajā pat laikā atklājas centieni aizmirsties, pildot ikdienas pienākums un nodošanās darbiem.
- **Uzvedībā un specifiskās aktivitātēs** atklājas fakts, ka ir mainījušās ierastās aktivitātes, to intensitāte. (*Vairāk vērsos pie dabas ... eju pastaigās ... iegrimstu darbā ... eju sabiedrībā ... pieaugusi mana vispārējā aktivitāte ... esmu sākusi lietot alkoholu ... smēķēt ... vairāk iet uz kapiem*).

Zaudējuma pārvarēšana

Sērojošo sieviešu priekšstatos par palīdzošiem faktoriem zaudējuma pārvarēšanai tiek minēti saskarsme un dažādas veiktās darbības, kā arī personības iezīmes, labvēlīgi apstākļi un dažādi palīg līdzekļi.

Līdzīgi kā citviet literatūrā, arī šī pētījuma ietvaros atklājas **saskarsmes** nozīmīgā loma zaudējuma pārvarēšanā: gan kontaktu uzturēšanā, gan palīdzības sniegšanā, gan pašizpratnes veicināšanā (ne kā objektīvi izmērīts rādītājs, bet pašu sieviešu priekšstats).

Tiek akcentēta **tuvāko līdzcilvēku** palīdzība, minot konkrētus ģimenes locekļus vai ģimeni kopumā, tuvus draugus, kolēģus, reliģisko kopienu (draudzes) locekļus, arī **profesionālos palīdzības sniedzējus** (psihologu, psihoterapeitu).

Kā palīdzošu faktoru sērojošās sievietes min apkārtējo cilvēku atbalstu, iespēju izrunāties par zaudējumu, brīvi paust savas emocijas tuvu cilvēku klātbūtnē. Pozitīvi novērtēta viņu iejūtība, uzmanība, sapratne, uzklausišana vai vienkārša līdzās būšana – neverbāls kontakts caur klātbūtni, apkampieniem, pieņemšanu attieksmi. Līdzās morālajam atbalstam tiek minēta arī finansiālās palīdzības nozīme un praktiska palīdzība dažādu darbu veikšanā.

Kritiski tiek novērtēta atsevišķu cilvēku uzvedība (gan viņu personības iezīmes, gan konkrētā uzvedība), kas grupas ietvaros atklājas diezgan pretrunīgi, īpaši attiecībā uz apkārtējo cilvēku klātbūtnes un dažādu viņu aktivitāšu nepieciešamību. Viennozīmīgāku kritiku izpelnās apzināta novēršanās, izvairīšanās no sarunām, izlikšanās, lieka ziņkārība, uzbāzība, liekulība un nevērība.

Kā palīdzoša tiek novērtēta saskarsme ar dzīvniekiem (šajā pētījumā – suņiem), ar lietām (grāmatām, piemiņas lietām, mākslas priekšmetiem), kā arī saskarsme ar dabu (pastaigas, dārzs, mežs). Saskarsme **ar mirušo**: caur atmiņām, pārdomām, sarunām domās, kapu un piemiņas rituāliem, piemiņas uzturēšanai. Saskarsme **ar Dievu**, t. sk., lasot Bībeli, caur lūgšanām, cenšoties izprast “Dieva grību”. Saskarsme **ar sevi**, ko raksturo dažādas intrapsihiskas aktivitātes, kas tiks aplūkotas turpmāk.

Visplašāk zaudējuma pārvarēšanās sakarā minētas dažādas **veiktās darbības**.

Kognitīvi-izvērtējošās darbības, ko raksturo notikušā kognitīva pārstrāde – pārdomas par notikušo, notikušā analīze un interpretācija, problēmu apzināšana un izvērtēšana; un ar pašanalīzi saistītas darbības – sevis izvērtēšana, kļūdu apzināšana, lai no tām mācītos, attieksmes maiņa, dalība grupas psihoterapijā.

Garīgi-izzinošās darbības – dzīves pārvērtēšana, dzīves jēgas izpratnes veidošana, atbilžu meklējumi uz eksistenciāla rakstura jautājumiem, grāmatu lasīšana.

Radošas-intelektuālas darbības – dzejoļu rakstīšana vai lasīšana, mūzikas klausīšanās, muzicēšana, psiholoģijas studijas, zīmēšana, vēstuļu rakstīšana.

Darbīgi-pārvarošās aktivitātes – darbs dārzā, pastaigas dabā, sportošana, dejošana, aktīva darbošanās, aktīvs dzīvesveids, ceļošana (kopā ar ģimeni), sabiedriski pasākumi, sevis kopšana, rūpes par citiem, iesaistīšanās draudzes aktivitātēs un dziedāšana korī, naudas tērēšana, sevis piespiešana darboties, mērķu uzstādīšana, pievēršanās darbam, mācībām, iesaistīšanās ikdienas steigā un sevis pārpūlēšanā (*strādāju pāri spēkiem, darīju visus darbus pēc kārtas, dzīvoju tālāk*), nereti – to saistot ar centieniem nedomāt un izvairīties no ieslīgšanas pārdzīvojumos, citos gadījumos – lai dotu kādu labumu, veltītu sevi, justos vajadzīga.

Emocionāli-paļāvīgās – raudāšana, sevis mierināšana (*viņam tagad labāk, beidzot satiksies ar manu mammu*), paļaušanās uz Dievu, uz Laiku, veidojot ticību pēcnāves dzīvei.

Ar mirušā piemiņas veidošanu saistītās darbības – atmiņas, sarunas domās, lūgšanas par mirušo, iešana uz kapiem un to aprūpēšana, mirušā uzsākto darbu turpināšana.

Salīdzinājumā ar konkrētām darbībām, **savas personības iezīmes** tiek reti minētas, tomēr minētas tiek: izturība, spēks, prāts, pozitīva domāšana (pozitīvisms), cerība.

Sērošanā par nozīmīgiem tiek uzsvērti arī **labvēlīgi apstākļi** – t. sk., jaunība, klusums, laiks, tuvinieku klātbūtne, iespēja sagatavoties zaudējumam un atvadīties, ikdienas rūpes, bērns, kas motivē turpināt dzīvot, arī vides maiņa. Tiek minēti dažādi **palīgīdzekļi** dvēseles sāpju mazināšanai, t. sk., zāles (medikamenti), arī grāmatas, mūzika, dzeja u. c.

Interpretācija

Pētījuma rezultāti tuva cilvēka zaudējumu atklāj kā pārdzīvojumu un pārdomas raisošu notikumu, kur zaudētais ieņem centrālo vietu. Neapšaubāmi, sava daļa ietekmes ir faktam, ka pētījuma fokuss pats par sevi vērsts uz sērošanu, uz to liekot fokusēties arī respondentiem. Tomēr iegūtā informācija ļauj spriest, ka arī bez šādas ievirzes zaudējums (mirušais) saglabā savu centrālo vietu sērojošo cilvēku izpratnē un sērošanas pašanalīzē.

Notikušā izpratne konstruējas no dažādiem ar notikumu, ar mirušo un ar sērojošo pašu saistītiem faktiem un minējumiem, kas izkārtojas dažādās laika un telpas dimensijās.

Neskatoties uz to, ka centrālo vietu izpratnes veidošanā ieņem zaudējuma fakts un mirušais, procesa fokuss (orientācija) ir vērsts uz sevi pašu. Notikuma analīze notiek caur savas personības prizmu (caur sevi), apzinoties to, kas ir zaudēts, un izvirzot hipotēzes par iespējamo. Caur notikušo notiek savas patības definēšana, izvērtējot, kāda es biju un kādai man vajadzētu būt. Piemēram, izdarot secinājumu *cik žēl, ka es nepaspēju pateikt, cik ļoti viņu mīlu*, sieviete nonāk pie atziņas, ka cilvēkiem labi vārdi jāsaka, viņiem dzīviem esot.

Zaudējuma integrāciju palicēja dzīvē (apziņā) veido notikuma vispusīga izpēte, izmaiņu apzināšana, pārmaiņu veicināšana (vienlaikus ietverot gan pārveidotu esošā saglabāšanu, gan tiekšanos pēc nepieciešamā jeb iztrūkstošā iegūšanas vai apmierināšanas citādā veidā).

Būtisks zaudējuma integrāciju raksturojošs elements ir **attiecību ar mirušo turpinājums**, kas ietver gan pagātnes atmiņu aktualizēšanu (atceroties dažādus notikumus, kur viens no darbības tēliem ir mirušais), gan mirušā iesaistīšanu sadzīvē (mirušā iespējamo padomu apsvēršana, mirušā aizsākto darbu turpināšana, piemiņas uzturēšana u. tml.), gan sirreālistisku kontaktu veidošanu (kontakti ar mirušo sapnī, pēcnāves dzīves fantāzijas, “transcendentālas” sarunas ar mirušo u. tml.). Nosacīti šādu zaudējuma integrāciju (optimālā variantā) varētu saukt par dzīvošanu ar pagātni sirdī, kas pastāvīgi ir pietiekami aktuāla (būtiska), bet netiek uztverta kā apgrūtinājums.

Šī pētījuma rezultāti sasauca ar to autoru viedokli, kas izmaiņas mirušā un palicēja attiecībās raksturo kā turpinošas (sk., piem., *Rubin*, 1999; *Klass*, 1996 u. c.). Tomēr būtu nepieciešams plašāks pētījums, lai izprastu dzīvē un mirušā saiknes transformācijas nianšes, īpaši ilgstošākā laika periodā.

Šķiet, ka tieši uzturētā saikne ar mirušo visuzskatāmāk sasauca ar latviskajā dzīvesziņā paustajiem uzskatiem par pasaules kārtību. Analizējot latvju dainas, V. Viķe–Freiberģa raksta: “*Tas mūžs, ko cilvēks šai saulē nodzīvo, ir tikai maza daļa no pilnā mūža plašākā nozīmē. Pēdējais ietver arī pēcnāves dzīvi viņā saulē, tas ir, saules mūžu jeb mūžību*” (cit. pēc Kursīte, 1999, 500. lpp.). Ciešā šīs saules un viņsaules sasaiste saglabājusies ne tikai sentēvu izpratnē, bet arī mūsdienu sieviešu pasaules uztverē. Saglabājies arī t. s. veļu kults – “*latvieša intīmā un būtiskā tuvība aizgājušo dvēselēm*” (Mūks, 1999, 23. lpp.), kas nodrošina iespēju savstarpējai aizgādņībai (dzīvais ar noteiktu darbību starpniecību var palīdzēt mirušajam, bet mirušais dzīvajam). Uzskatāms piemērs tam ir šī pētījuma ietvaros fiksētais materiāls un līdzīgi piemēri plašsaziņas līdzekļos ievietotajās intervijās: “*Man ir spēcīga aizmugure: ģimene, Dievs, visi tuvie cilvēki debesīs. Es ticu, ka viņi man palīdz*”⁹. Kādā LTV1 raidījumā, runājot par latviskā spēka avotu, cīnoties ar svešzemju iebrucējiem, muzikologs Mārtiņš Boiko teica: “*jūsu nekad nebūs vairāk, jo ar mums ir visi mūsu mirušie, visi, kas šai zemē guldīti*”¹⁰. Tiesa, mūsdienās izteikumos lieto citu terminoloģiju, taču, kā teiktu folkloras pētnieks Guntis Pakalns, – “*folklorā nav mirusi, mainās tradīcijas*”¹¹.

⁹A. Krastiņš intervija ar Daugavpils teātra direktori I. Laizāni // Lauku Avīze, pielikums “Esi veiksmīga!”, 08.03.2003., 7. lpp.)

¹⁰Kūlenis, LTV1, 16.11.2003.

¹¹Personīgā komunikācijā (2003. g. janvārī).

Līdzīgi folklorā paustajiem uzskatiem, arī šī pētījuma sievietes izteikumi ļauj spriest par sapņa kā dzīvā un mirušā sasaistes telpas nodrošinātāja funkcijas saglabāšanos mūsdienās – *“sapnis ir tilts vai tā kopējā telpa, kurā dzīvais (bet aizmigušais) un viņa mirušie radinieki vai arī dzīvais un dievības satiekas”* (Kursīte, 1999, 283. lpp.). Citi apliecinājumi šīs tradīcijas saglabāšanai atrodami muzikologa Mārtiņa Boiko pētījumos (Boiko, 2002).

Sērošanas gaitas izpētē atklātie pārvarēšanas veidi sasaucas ar dažādu autoru darbos formulētajām stresa un krīzes pārvarēšanas stratēģijām (sk. piem., *Lazaruss & Folkman*, 1984; *Moos & Schaefer*, 1986; *Park*, 2000). Attiecībā uz izpētes tēmu, kā specifiska un nozīmīga zaudējuma pārvarēšanas un integrācijas dzīvē sastāvdaļa ir saiknes ar mirušo uzturēšana un piemiņas veidošana.

Lai arī klasiski tiek uzskatīts, ka kontrolējamie krīžu notikumi virza uz problēmu risināšanas stratēģiju izmantošanu, bet notikumi, kas ir nekontrolējami (kā tas ir arī nāves gadījumā) – uz kognitīvo un emocionālo stratēģiju pielietošanu (*Moos & Schaefer*, 1986), redzam, ka šī pētījuma ietvaros minētās stratēģijas ir daudzveidīgas, ar akcentu uz darbību (t. sk., kognitīvu) un saskarsmi. Arī citi mūsdienu pētījumi ļauj domāt, ka sērošanas gaitā vienlīdz nozīmīgi var būt gan uz emocijām, gan problēmu risināšanu (*Stroebe & Schut*, 1999), gan uz jēgas meklējumiem fokusētie (*Park*, 2000), gan citi zaudējuma pārvarēšanas veidi, piem., “pozitīva iznākuma gaidas” (*Lindstrom*, 1998). Interesanti, ka šī pētījuma ietvaros kā stresa un emocionālo sāpju mazināšanas palīg līdzeklis tiek novērtēts arī tā saucamā “medicīniskā” problēmu risināšana jeb zāļu lietošana.

Lai arī dažu sievietes pieredzē zaudējums izraisa vismaz subjektīvās “veselības problēmas”, par ko ļauj domāt zāļu lietošana, problēmas ar alkoholu, un grūtības turpmākā attiecību veidošanā. Var piekrist Tedeši un Kalhūna atklājumam, ka lielākais vairums cilvēku caur traumu gūst pozitīvu ierosmi – personības izaugsmi, pasaules izpratnes un vērtību identificēšanas veidolā (*Tedeschi, & Calhoun*, 2000). Mīlestība, savstarpējo attiecību kvalitāte, dzīvība un veselība kā vērtības atklājas gan šī pētījuma, gan citās valstīs veikto pētījumu ietvaros (sk. *Maslovska*, 2002 b).

Tikmēr latvisko vērtību triāde (Dievs, Daba, Darbs) atklājas arī tuva cilvēka nāves pārdzīvojamu procesā – respondentes iekļauj minētās vērtības palīdzošo darbību/kontaktu klāstā. Šis pētījums ļauj atpazīt Dievu, dabu un darbu kā nozīmīgas un vērtīgas dzīves sastāvdaļas, taču to lomas un mūsdienīgās izpratnes izvērtēšanai noderētu problēmas padziļināta izpēte. Informācija, kas gūta šī pētījuma ietvaros, rosina domāt, ka Dieva izpratne varētu būt arvien vairāk pietuvināta kristīgās pasaules priekšstatiem. Notikušā un dzīves jēgas veidošanas aspekti atklāj arī cita veida izpratni. Salīdzinoši reti atbildēs tiek minēta daba, kas šajā kontekstā dabu ļauj novērtēt kā sekundāru vai aizmirstu vērtību. Tas varētu būt saistīts ar izlases specifiku (vairums šī pētījuma respondentes ir rīdzinieces – galvaspilsētas iedzīvotājas) un pētījuma fokusu (stimulmateriāls nerodina tiešā veidā pārdomas sasaistīt ar dabas tēmām). Savukārt darbs joprojām tiek atzīts par aktuālu iespēju dzīves jautājumu risināšanai un sērošanas grūtību pārvarēšanai. Palīdz ne tikai zaudējumu konfrontējošās aktivitātes, bet arī tās, kas ļauj izvairīties no domām par zaudēto, kas veicina sevis noslogošanu, nodošanos darbam un pievēršanos ar zaudējumu nesaistītām aktivitātēm. Protams, ka priekšstati neļauj atbildēt par minēto darbību efektivitāti kopējā atgūšanās gaitā, tomēr šīs darbības noteikti tiek rekomendētas izvērtēšanai, lai respektētu pārvarēšanas iespēju dažādību starpindivīdu kontekstā.

Līdztekus jau aprakstītajiem zaudējuma izpratnes un integrācijas aspektiem iezīmējas vēl trīs nosacīti paralēlas kategorijas – laiks, telpa un vide.

Laiks. Pētnieciskā literatūra to respektē kā svarīgu lielumu sērošanā (un ne tikai), t. sk., tās grūti fiksējamās un grūti apzināmās pārmaiņas, kas notiek ar cilvēku šī procesa norises gaitā it kā pašas no sevis. Kā uzskata B. Jensone, laiks ir vienīgais, kas mums pieder. Vispēcīgāk mēs izjūtam laiku, piedzimstot vai nomirstot kādam tuviniekam, kad pārdomas par laiku kļūst īpaši svarīgas un eksistenciālas. Bet attiecībā uz mirušo – “.. *neviens viņam vairs nevar veltīt savu laiku*” (Jensone, 2003, 24. lpp.). Vienlaikus dzīve pieprasa atrisināt jautājumu – ko lai iesāk ar laiku, kas līdz šim tika veltīts kādam, kura vairs nav? Iespējamais risinājums var būt gan nodošanās atmiņām, domām, piemiņas uzturēšanai – veids, kā joprojām turpināt veltīt savu laiku kādam, kura fiziskā klātbūtne ir neiespējama. Laiku var piepildīt, darot kādus ikdienas vai sev patīkamus darbus, ko Duālais sērošanas modelis (Stroebe & Schut, 1999) skaidro kā dozēšanas nepieciešamību – pārdzīvojumu emocionālais slogs ir tik liels, ka daļu laika cilvēks izmanto zaudējuma konfrontēšanai apziņā un skumjām. Tikpat būtiski ir atrast laiku atpūtai no emocionālā sloga, pievēršoties sadzīviskām nodarbēm. Piedevām, dažādās pārvarēšanas darbības savā veidā nodrošina iespēju manipulēt ar tādu neietekmējamu faktoru kā laiks, to apstādinot (piem., kavējoties atmiņās, dzīvojot ar šķietamu mirušā līdzās esamību), to piepildot (ar dažādām aktivitātēm, domām, aizņemību) un apsteidzot (fantāzējās par vēlamu, nākotnes mērķu nospraušanā). Pagātnes, tagadnes un nākotnes notikumu sapludināšana vienkopus kļūst īpaši nozīmīga, ja izanalizē pagātņi, lai negatīvo neatkārtotu un stimulētu pozitīvo. Iepriekš aprakstītā analīze ļauj izdarīt minējumu, ka tuva cilvēka nāve šādu saikni var nodrošināt. Vēl vairāk – šāds notikums nodrošina stimulmateriālu iespējai caur savu pieredzi mācīties no “citu” kļūdām (piemēram, pastiprināti pievēršoties to problēmu risināšanai, kas bija mīļotā cilvēka nāves un/vai ciešanu cēlonis).

Savukārt, Mirča Eliade (*Eliade*, 1963/1999) vēlmi manipulēt ar laiku saista ar mūsdienu cilvēkā saglabājušos nepieciešamību pēc mitoloģijas klātbūtnes. Grāmatu lasīšanu viņa interpretē kā “iziešanu ārpus Laika robežām”, ko senatnē nodrošināja mitoloģija – “abās situācijās notiek “iziešana” no vēsturiskā un personiskā laika un iegremdēšanās izdomātajā un transvēsturiskajā laikā [...]. Var uzdot jautājumu: vai kādreiz izzudīs vēlme iziet ārpus sava paša vēsturiskā un personīgā laika ietvariem un iegremdēties “svešā”, ekstatiskā vai iztēlotā laikā? Kamēr pastāvēs šī vēlēšanās, tikmēr var teikt, ka mūsdienu cilvēks kaut kādā mērā vēl saglabās “mitoloģiskās uzvedības” rudimentus.” (Eliade, 1963/1999, 191. lpp.). Bet “mītiskā klātbūtne ir tas tilts, kas palīdz kā indivīdam, tā lielākam cilvēku kolektīvam (tautai, valstij u. c.) tikt pāri krīzes bezdibežiem un saskatīt atdzimšanas iespēju” (Kursīte, 1999, 515. lpp.). Tas savā ziņā varētu būt izskaidrojums mūsdienu tendencei “mānītību iecelt bruņinieku kārtā” – gan privāto traģēdiju, gan sociālpolitiskā haosa dēļ.

Telpa. Cita svarīga dimensija notiekošā izpratnes veidošanā piederas telpai, kurā pārmaiņas tiek konstatētas, veidotas un integrētas. Nosacīti telpu var iedalīt

- “patībā” jeb tajā izpratnē, kas skar pašas personību,
- “materiālā telpā” jeb izpratnē par notiekošajiem procesiem līdzās,
- “visumā” jeb notiekošajos procesos globālā kontekstā (folkloras terminoloģijā izsakoties, šīsaulas un viņsaules kopskatā). Citiem vārdiem – kas notiek ar mani, kas notiek man līdzās un kas notiek ar mani kā dzīvu būtni pasaules telpā.

Vide. Kā svarīgs vides raksturojums pētījumā parādās dažādi sociālie aspekti (līdzcilvēku atbalsts, klātbūtne, morāla un materiāla palīdzība), kas citā kontekstā vienlaikus varētu tikt interpretēti kā traucējoši. Ieskiecējas arī sociāl-ekonomiska rakstura apgrūtinājumi vispārējas nabadzības un naudas līdzekļu trūkuma noteiktām vajadzībām veidā un dažādu speciālistu darba novērtējumā (piem., neuzticības pieaugums ārstiem, neapmierinātība ar birokrātiju un dažādu amatpersonu darbu), ko varētu skaidrot ar krīzei raksturīgu saasinātu jūtīgumu, tomēr nav arī pamata tos neuzskatīt par kārtējiem bezatbildības un neapzinīgas rīcības gadījumiem, kas Latvijā nebūt nav retums. Savukārt dominējošais līdzcilvēku atbalsts vieš cerību, ka sērojošajam tiek nodrošināta ikdienišķā vide, sniegts sadzīvisks atbalsts un nepieciešamā palīdzība, neizraujot sērojošo no tam ierastās dabiskās vides.

Nobeigums

Respektējot sērošanas globālo jeb visaptverošo ietekmi uz palicēja dzīvi, pamatota šķiet tuva cilvēka zaudējumu pārdzīvojamu aplūkošana dažādu teoriju ietvaros: pieķeršanās teorijā, analizējot attiecību dabu un to īpašo nozīmi; stresa teorijās, aplūkojot zaudējuma radītā stresa pārvarēšanas iespējas psiholoģiskā līdzsvara atgūšanai; krīžu teorijās, pievēršoties nāves notikumam kā īpašam pagrieziena punktam cilvēka dzīvē, kas paver iespējas gan kaut ko zaudēt, gan iegūt. Tomēr atšķirībā no šādām sērošanai ne-specifiskām teorijām, sērošanas izpētē nepieciešams respektēt to būtisko lomu, ko ieņem mirušais: kā zaudējuma cēlonis, kā pārdomu subjekts, kā pašizziņas mēraukla, kā pārmaiņu iemesls, gan arī kā sasaistes elements starp pagātņi un nākotni. Kā cēlonis aktualizētām attiecībām – pašam ar sevi, ar līdzcilvēkiem, ar materiālo pasauli, ar Visumu (Kosmosu), un nemirstīgām attiecībām ar mirušo. Lai arī paša cilvēka fiziskā klātbūtne iztrūkst, atgādinājumi par viņu saglabājas. Saglabājas arī mentālo attiecību iespējamība caur atmiņām, domām, ticību un dzīves pārlicību. Šeit paveras telpa personīgām izmaiņām, tādējādi atklājot, ka sērošanas gaitā **garīgā attīstība** kļūst par tikpat svarīgu jēdzienu kā **pieķeršanās**.

Ja literāri vārdu “sērošana” skaidro kā skumšanu un bēdāšanos, tad tā psiholoģiskā nozīme ir daudz plašāka – uz dominējošā skumju fona, ietverot sevī emociju dažādību un aktīvu izziņas darbību, kas vērsta uz izpratnes veidošanu un cēloņsakarību analīzi, arī sevis un attiecību saglabāšanas un pārveidošanas aspektus daudzdimensiju laikā (pagātne / tagadne / nākotne) un telpā (patība / materiālā telpa / visums).

Šāda izpratne rosina sērošanu ierindot nevis “slimības / veselības” mācības ietvaros (domājot par traucējumiem, kas no tās attālina, un rehabilitāciju, kas tai pietuvina), bet izvērst “dzīves” mācības (jeb latviskās viedības) kontekstā, akcentējot tuva cilvēka zaudējuma nozīmi palicēja dzīves kopsakarībās un šī procesa sastāvdaļu nozīmi dzīves kā veseluma izpratnē un veidošanā.

LITERATŪRA

- Boiko, M. (2002). Tikšanās ar mirušajiem sapņos: tipizēti un netipizēti stāstījumi un to funkcionālie un kultūrvēsturiskie konteksti. Rakstu krājumā *Cilvēks. Dzīve*. Stāstījums. R: Latvijas antropologu biedrība, Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 115.–125.lpp.
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and Loss: Loss, Sadness, and Depression*. Vol. III. New York: Basic Books.
- Cropley, A. (2002). *Qualitative Research Methods*. An Introduction for Students of Psychology and Education. R: Zinātne.
- Eliade, M. (1963/1999). *Mīta aspekti*. R: Minerva.
- Freud, S. (1917). *Mourning and melancholia*. The standard edition of the complete works of Sigmund Freud, Vol. 14. London: Hogarth Press.
- Harvey, J. H. (2001). The Psychology of Loss as a Lens to a Positive Psychology. *American Behavioural Scientist*, Vol.44, Issue 5, 838–854.
- Jansone, I. (2002). *Aizgājējs un palicēji jeb Šīsaule un Aizsaule latviskā izpratnē*.
- Jensone, B.(1999/2003). *Desmit domas par laiku*. R: Atēna.
- Klass, D, Silverman, P. R., & Nickman, S. L. (Eds.). (1996). *Continuing bonds: New understandings of grief*. Washington: Taylor & Francis.
- Kokare, E. (1992). Mitoloģiskie tēli latviešu folklorā. No *Latviešu folklorā. Tradicionālais un mainīgais* (9.–92.lpp.). R.: Zvaigzne.
- Kursīte, J. (1999). Mītiskais folklorā, literatūrā, mākslā. R: Zinātne.
- Lasmane, S. (1993). Personības ētika. No S. Lasmane, A. Milts, A. Rubenis. *Ētika*. R: Zvaigzne, 5.–56.lpp.
- Lazarus, R. S. & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.
- Lindemann, E. (1944). "Symptomatology and management of acute grief", *American Journal of Psychiatry*, 101, 141–148.
- Maslovska, K. (2002a). Sērošanas procesa izpratne psiholoģijā 20. gadsimtā. J. Kastiņš (red.) *Izglītības zinātnes un pedagoģija mūsdienā pasaulē*, 649.sēj. R.: LU, 485.– 495. lpp.
- Maslovska, K. (2002b). Dzīves jēgas meklējumi pēc tuva cilvēka zaudējuma. *J.Kastiņš (red.) Izglītības zinātnes un pedagoģija mūsdienā pasaulē*, 655.sēj. R.: LU, 467.– 477. lpp.
- Moos, R. H., & Schaefer J. A. (1986). Life transitions and crises: A conceptual overview. In R. H. Moos (Ed.), *Coping with life crises: An integral approach*, New York: Plenum Press, pp. 3–28.
- Mūks, R. (1999). *Latvju velis Junga un arhetipiskā psiholoģijas skatījumā*. R: Valters un Rapa.
- Nadeau, J. W. (1998). *Families Making Sense of Death*. Thousand Oaks, California: SAGE Publications, Inc.
- Park, L. C. (2000). Influences of Global Meaning on Appraising and Coping with Stressful Encounter. In Selected Proceedings on Searching for Meaning in the New Millennium. http://www.meaning.ca/pdf/2000proceedings/crystal_park.pdf.
- Parkes, C. (1972). *Bereavement: Studies of grief in adult life*. New York: International Universities Press.
- Simos, B. G. (1979). *A Time to Grieve. Loss as a universal human experience*. New York: Family Service Association of America.

- Šmits, P. red. (1936). Veļi. No *Latviešu pasakas un teikas*. XIV (194.–355.lpp.). R.: Valters un Rapa.
- Rubin, S. S. (1999). The Two-Track Model of Bereavement: Overview, Retrospect, and Prospect. *Death Studies*, 23, 681–714.
- Stroebe, M. S. & Schut, H. (2001). Models of coping with bereavement: a review. In *Handbook of Bereavement Research. Consequences, Coping, and Care*. APA, Washington, DC, pp. 375–403.
- Stroebe, M., Schut, H. (1999). The dual process model of coping with bereavement: rationale and description. *Death Studies*, 23, 197-225.
- Tedeschi, R.G., & Calhoun, L.G. (2000). *Posttraumatic growth: A new focus in psychotraumatology*. Internetā: <http://www.getting-on.co.uk/toolkit/posttrauma.html>.
- Vasiļuks, F. (1991). Pārdzīvot bēdas. “*Alter Ego*”. Nr. 2., 5.–10. lpp.
- Walter, T. (1996). A new model of grief: Bereavement and biography. *Mortality*, 1, 7–25.
- Worden, J.W. (1991). *Grief Counseling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner*. New York: Springer Publishing Company.

Pielikums (stimulmateriāls rakstā izmantotās pētījuma sadaļas informācijas iegūšanai)

Lūdzu papildiniet nepabeigtos teikumus ar pirmo domu, kas jums ienāk prātā (ar vārdu “viņš” ir domāts mirušais tuvinieks)!

1. Mani visvairāk uztrauc
2. Es vēlētos viņam pateikt
3. Es nespēju sev piedot
4. Visspilgtāk man atmiņā ir
5. Attiecībā uz nāvi un miršanu es joprojām nesaprotu
6. Sakarā ar bērēm man visgrūtāk bija
7. Pārdzīvojot notikušo, man ļoti palīdzēja
8. Mani tracināja
9. Lai tiktu galā ar pārdzīvojumiem, es
10. Svarīgākais, ko esmu sapratusi pēc viņa nāves, ir
11. Kad redzu viņu sapņos
12. Pēc viņa nāves es vairāk
13. Pēc viņa nāves es mazāk
14. Tikai pēc viņa nāves es sāku pievērst uzmanību
15. Pēc šī notikuma patīkamākais, ko manā labā darījuši apkārtējie cilvēki, ir
16. Pēc šī notikuma nepatīkamākais, ko darījuši apkārtēji cilvēki, ir
17. Lai tiktu galā ar sērošanas sāpēm, es
18. Pēc tuva cilvēka zaudējuma visvairāk palīdz
19. Pēc viņa nāves es centos
20. Man tuvā cilvēka nāve lika man padomāt par

Bereavement Experience in Latvian Women's Representations of the Death of a Close Person and Integration of the Loss

Summary

This article presents a scientific and culturally specific overview of bereavement. In the beginning the author offers an introduction to the scientific traditions in understanding bereavement and describes some essential aspects of social, cultural and political life in Latvia in relation to bereavement and grief and emotional pain. The article includes results of research carried out in Latvia and offers a qualitative analysis of representations of bereavement experience of Latvian women. The study describes women's understanding of death of a close person and integration of the loss in their life. Results and their interpretation bring out essential elements of bereavement as a process which are interpreted in terms of previously formulated theories as well as in the context of cultural and social and political consequences.

Key words: experience, bereavement, Latvian women, cultural context.